

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

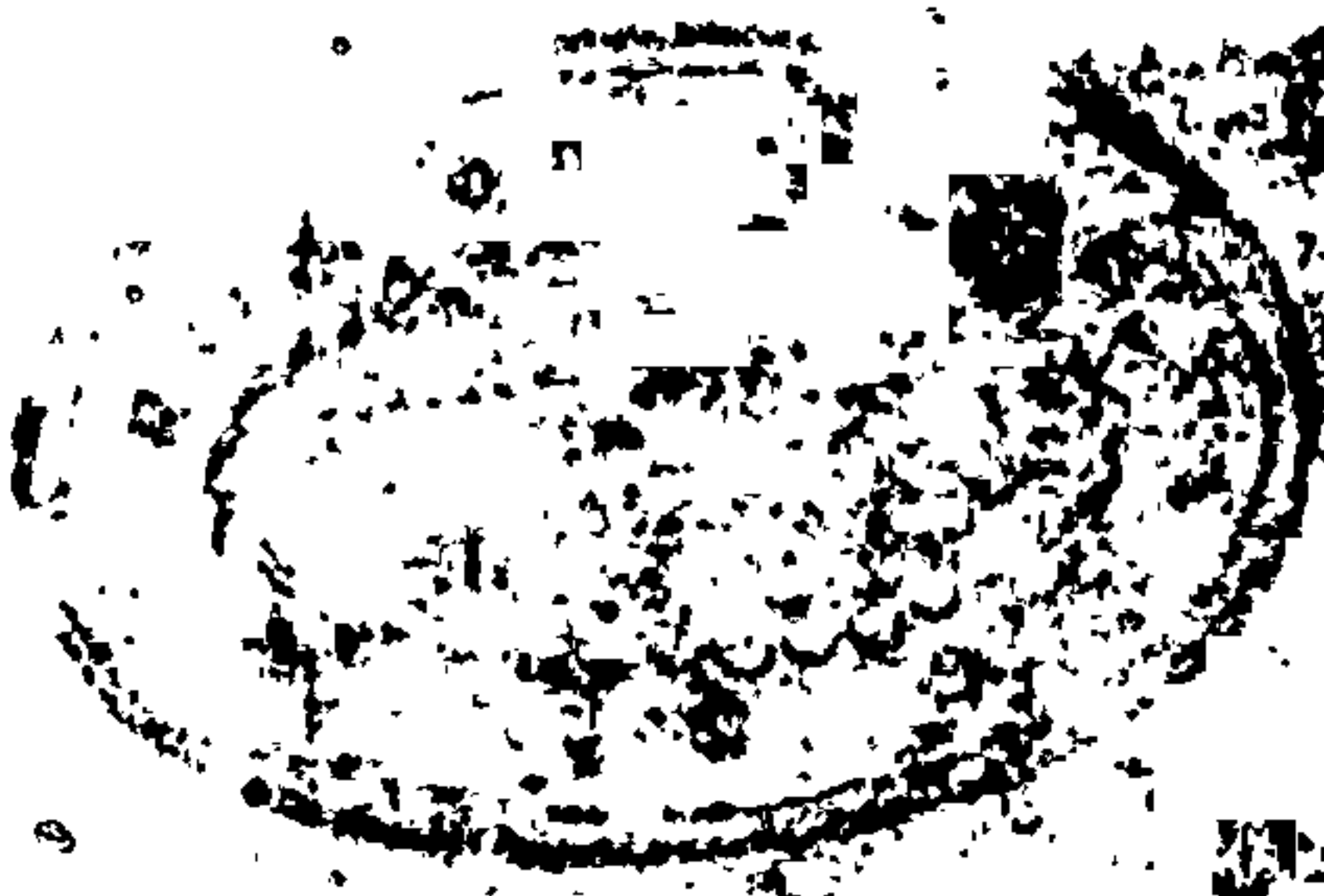
संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नाव

५०५

१३०

नाटक

Handwritten text, possibly a signature or name, appearing to read "M. R. C." or similar.

Handwritten text, possibly a signature or name, appearing to read "M. R. C." or similar.

आधुनिक पापचारपरिस्फोट

निर्मला नाटक

(पंचांकी)

ॐ

विष्णू सदाशिव फाटक शहापूरकर

यानें रचिलें

व

मुंबईत, जगदीश्वर छापखान्यांत छापून

प्रसिद्ध केलें.

किंमत १। रुपया.

(या पुस्तकासंबंधी, [रंगभूमीवर प्रयोग करण्याविषयीं वगैरे]
हरएक प्रकारचे हक्क ग्रंथकर्त्याने आपणाकडे राखून ठेवले आहेत.)
तारीख २ री सप्टेंबर सन १८९५ इ० मुंबई.

भूमिका.

यां भूपृष्ठावर जे देशविभाग आहेत त्या सर्वांत-धर्मकर्म, आचार विचार, विद्यावैभव आणि कलाकौशल्य इत्याद्यनेक गुणालंकृत भरत-भूमि सांप्रत अवदशेनें ग्रासली आहे याविषयीं विद्वान लोक आपआपल्या समजुतीप्रमाणें त्यांचीं कारणें जनसमूहापुढें आणितात तीं सर्वथैव निराधार ह्मणतां येत नाहींत; परंतु देशापकर्पाचें उपादान कारण अति पाप होय.

ईश्वर निर्मित सृष्टीमध्ये अनेक वस्तूंप्रमाणेंच अल्पस्वल्प पाप हा विषय असून, तो युगायुगाचे मानानें विस्तृत होऊन त्याचा परिणाम जें अत्यंत दुःख-दारिद्र्य याची वृद्धि होत आहे. सुख, सद्दुर्तनाचें फल, तसें दुःख दुर्वर्तनाचें फल असें प्राचीन पुराणांवरून व अर्वाचीन इतिहासानें सिद्ध होतें.

ख्रिस्त, महंमदी आणि सर्व श्रेष्ठ वैदिक धर्म यांचे मार्ग देश, काल, मानाप्रमाणें भिन्न आहेत, (गोमांसभक्षण व मद्यपान हीं कित्येक धर्मशास्त्रांस अनुसरून आहेत, आणि क्वचित्, परस्त्रीगमन विशेष दोषावह मानलें जात नाहीं.) व त्यांतील चौर्य, असत्य भाषण, परनिंदा, पैशुन्यादिकांच्या निषेधाचीं तत्वे एकच आहेत ह्मणून पाहिजे त्या धर्माचा अवलंब करणें हें—

॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः—स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

या सर्व शास्त्रपुराणांच्या मथितार्थ गीतावचनावरून अनुचित होय.

॥ निजांगना यद्यपि रूपराशिस्तथापि लोकः परदारसक्तः ॥

या जनरुढी प्रमाणें केवळ परधर्म गृहणाविषयीं मन उत्सुक झालें असतें अथवा प्रत्येक धर्मांत जे निंद्य मार्ग ते एकत्र करून पृथक्च पंथ स्थापित झाला असता, तरी धर्माचें रूप किंचित् तरी मर्यादित राहतें; परंतु पापविषयाचा विजय व्हावयाचा आहे ह्मणून विनाशकालीं विपरीत बुद्धि, ती कोणती? तर—पशुतुल्य विषयासक्ति (कन्या, स्नुषा, मित्रस्त्री, गुरुपत्नि, सापत्नमाता, अशा स्थलीं कामशांति) खेड्यापाड्यांत अशिक्षितांतच नव्हे; तर शहरोंशहरीं सुशिक्षितांतहि कोठें कोठें ऐकण्यांत येणें केवढें आश्चर्य? हाच विषय, आधुनिक पापाचार.

॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्य विवर्जिताः ॥ दुराचार-

रताःसर्वे सत्यवार्तापराड्मुखाः ॥ परापवादनिरताःपरद्र-

व्याभिलाषिणः ॥ परस्त्रीसक्तमनसः परहिंसापरायणाः ॥ दे-

हात्मदृष्टयो मूढा नास्तिकाः पशुबुद्धयः ॥ मातापितृकृतद्वेषाः

स्त्रीदेवाः कामकिंकराः ॥ त्यक्तस्वजातिकर्माणः प्रायशः

परवंचकाः ॥ स्त्रियश्च प्रायशे'त्रटा भर्त्रवज्ञाविनिर्भयाः ॥

इत्यादि भविष्योत्तर पुराणांतील कलियुगाच्या स्थितीचीं वाक्यें, प्राच्य, पाश्चिमात्य विद्वानांचे विविधविषयविवेचक, ग्रंथवाचन, व कोठें कोठें पशूसमान विषयप्रीतीची ऐकण्यांत आलेली अमंगल चर्चा, यांचे

दीर्घकाल मननानें साश्चर्य हृत्पटावरु जें विचारविंव प्रकाशित ० झालें त्यांचेंच हें प्रस्तुतपुस्तक प्रतिविंव होय.

संस्कृत, इंग्रजी ग्रंथांचें भाषांतर, किंवा आचारानें पुस्तक लिहिणें व त्यांचे यथार्थ ज्ञानाभावानें आपल्या देशाच्या चालीरीतींची सवव दाखवून मनःपूतं रेटारेटी करण्यापेक्षां स्वतःच्या कल्पनाशक्तीचा कांहीं तरी उपयोग करणें प्रशंसनीय खरें; पण हें फार महत्वाचें कार्य साधणें मजसारख्या सामान्य मनुष्यास शक्य नाहीं. तथापि स्वभाषेची यथाशक्ति सेवा करण्याविषयीं यत्न करित असणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे.

नाट्य कलेचे आद्यजनक भरतमुनि व कालीदास, भवभूति, शूद्रक, वाण, आणि पाश्चिमात्य सहस्रात्मा शेक्सपिअर या कविरत्नांच्या दृश्य व इतर काव्यांचें ज्यांस थोडें तरी ज्ञान आहे अशा विद्वानांचें समाधान होण्यासारखें यांत कांहीं नसावें, पण रतिमात्र तरी समाधान या पुस्तकापासून झालें तर माझ्या श्रमाची सफलता झाली असें मानीन. अटक नसे त्या नाटक ह्मणती ॥ मूढमति ते अशिव कल्पिती ॥ सुवड नसे तें अतिशय अवघड सुजन जाणती ॥ त्यांसीच रमवूं ॥ १ ॥ (इतरांस नव्हे.)

या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत रा० रा० कृष्णाजी नारायण आठले एडिटर केरळकोकिल या विद्वान निःपक्षपाती पंडितांस दाखविली त्यावेळीं त्यांनीं जीं दोषस्थलें दाखविलीं त्यांची जितकी सुधारणा करितां आली तितकी मीं केली. सर्वत्र मान्य अशा पंडितांच्या ग्रंथां-वरहि कांहीं आक्षेप आहेत, मग मजसारख्या साधारण मनुष्याचे कृती-त दोष असणें काय आश्चर्य ? परंतु **आधुनिक पापाचार—**
परिस्फोट—निर्मला नाटक—, या विषयविवेचनापैकीं जो हेतु त्याचें कितपत विवेचन झालें आहे याचा विचार करणें सूत्र वाचकांकडे आहे.

रा० रा० नारायण रामचंद्र सोहनी जगदीश्वर छापखान्याचे मालक व चालक यांनीं केवळ व्यवहारदृष्टि न ठेवितां जितकें त्यांस सहाय्य करितां आलें तितकें त्यांनीं केल्याबद्दल मीं त्यांचा फार आभारी आहे. माझे परम मित्र रा० रा० कृ० मा० चोणकर ग्रँट मेडिकल कॉलेजचे वि-द्यार्थी यांनीं आपल्या परिक्षेच्या महत्वाच्या वेळांत वेळ करून पुफें तपासण्याची व इतर कांहीं सूचना करण्याची मदत केली त्याबद्दल कृतज्ञतेनें त्यांचे उपकार मानणें अन्वश्य आहे. तसेंच रा० रा० भिकाजी रामचंद्र फोडेकर, गणेश राम मिराठे, नरसो माधव जनवाडकर, सखाराम हरी शाळमास्तर, गंगाधर बाबुराव पेडणेकर या सद्गृहस्थांनीं अनुक्रमें ४०, ३०, ३०, २९, २९ व इतरहि कांहीं मित्रमंडळींनीं १०, ९, ४, २ प्रती घेतल्यानें पुस्तकाच्या खर्चाची मला बरीच मदत मिळाली तेव्हां त्यांचे उपकार मानलेच पाहिजेत.

ग्रंथकर्ता, वि० स० फाटक.

निर्मला नाटकातील पात्रे.

दौलतराव रत्नपूरचाराजा

मानाजीराव दौलतरावाचा कनिष्ठबंधु, मणिपूरराष्ट्राचा
चालक

प्रतापराव दौलतरावाचा प्रधान

जयदेवराव प्रधानपुत्र-नायक

उधोजीराव मणिपूरचा राजपुत्र

सुभानरावऊर्फ }
सदानंदस्वामि } एक अधिकारभ्रष्ट सरदार

सयाजीराव }
जाधवराव } सुभानरावाचे अनुयायी
भवानराव }

पद्मलोचना प्रधानाची द्वितीय संबंध स्त्री

वृंदाऊर्फरतिदृष्टा मानाजीरावाची स्त्री

विलासिनी दौलतराव राजाची राणी

निर्मलाऊर्फ }
उदासगीर } जयदेवरावाची स्त्री, नायिका

सूत्रधार नाटकाध्यक्ष

विदुषक अध्यक्ष मित्र

रतनरामशेट }
गुलजारखानगवई } नागरीक
ठमावाई }

वैद्य, सांडणीस्वार, गेनूगडी, गिरजा, कमळजा दासी,
नोकरलोक वगैरे

निर्मला नाटक.

अंक १ ला. प्रवेश १ ला.

स्थल-कालीचें मंदीर.

मंगलाचरण.

॥ पद ॥

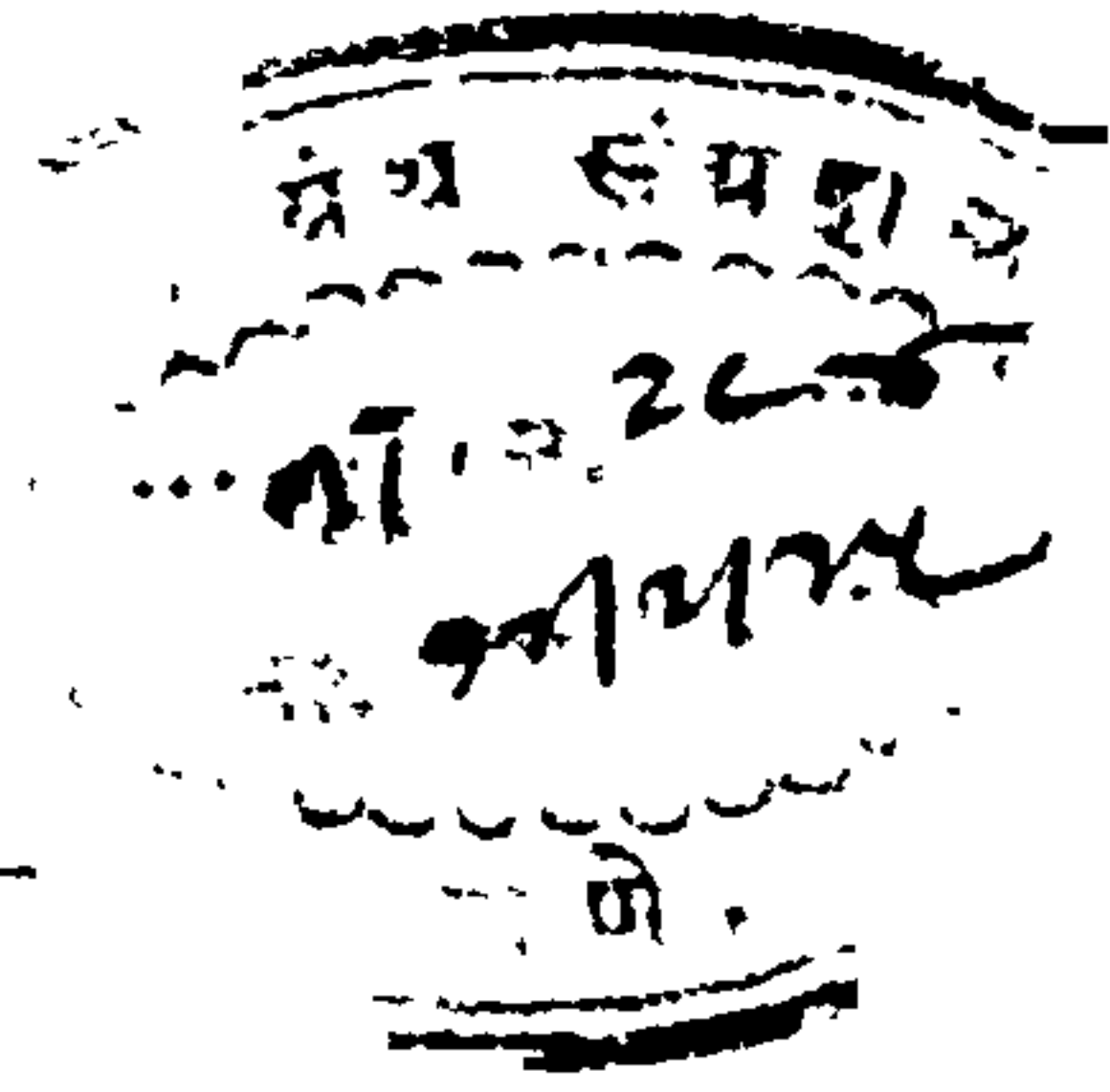
(नमामि महिषासुर- या चालीवर)-

सूत्रधार-

ब्रह्मादि दैत्यासुर वर्तिनी ॥ दशावतारा चित्र चालक
वाहिनी ॥ कारिणी-तारिणी-शुरूपिणी-स्वामिनी-दुरित-
वनदहना ज्वालिनी ॥ दैत्यासुर ॥ १ ॥ शास्त्रं-स्तोत्रं-
वेदांत साक्षिणी ॥ भ्रांती-शांती-तूंचि विकारिणी ॥
सौख्यदायक सौभागिनी ॥ पतित पावन भय हारिणी ॥
संगितार्था रागिणी ॥ सकलकला प्रदर्शनी ॥ ब्रह्मांड
मंडप सारिणी ॥ मधुरवाणी-विष्णुस्मरणी ॥ दैत्यासु-
रवर्तिनी ॥ २ ॥

(सूत्रधार पुढें होऊन-सभासदांस)-

हे संपूर्ण विद्वान गुणग्राहक प्रेक्षकहो, सर्व व्यापक सर्व चा-
लक अशी जी आदिशक्ति भवानी देवी, ती आपल्या मंगल द-
र्शनानें तुमचें दारिद्र्य व पाप नाहीसें करो. सभासदहो, मी तुमच्या
संतोषाकरितां आज या रंगपटावर त्या आदिशक्तीच्या मायेचें एक
अल्प स्वल्प सांप्रत स्थितीचें चित्र चरित्र करून दाखविण ह
आहें; तर सर्वत्रांचें अभयपूर्वक उत्तेजन मला असावें. (सूत्रधार
निघून जातो.)

(पुजारी पूजार्चन करीत आहेत, इतक्यांत प्रतापराव प्रधान प्रवेश करून देवीस प्रदक्षिणा घालून सभामंडपांत एका बाजूस मांडून ठेविलेल्या बैठकीवर बसतो. एक पुजारी त्यास लागलेचं तीर्थप्रसाद वगैरे आणून देतो.)-

प्रधान-कसे काय भटजी महाराज, सर्व यथास्थित चालले आहेतना ?

पुजारी-होय. आतां उत्सव जवळ आला आहे. दिवाण-साहेबांच्या स्मरणांत आहेच. यापेक्षां दुसरें कांहीं नाहीं.

प्रधान-आज कोण तिथी ? अं-श्रावण शुद्ध पौर्णिमा. ह्यणजे आज पासून बरोबर दीडच महिना अवकाश राहिला आहे. आतां हळुहळू तयारीला लागलेच पाहिजे.

पुजारी-इथें मातोश्री देवीच्या दरबारांत काय कमी आहे ? त्यांत आपली दक्षता. मग तयारीला काय विचारायचें आहे !

प्रधान-हो, तरी शेंकडों भानगडी असतात. सालमजकुरीं इच्छाभोजनाची पूर्वीपासून तयारी ठेविली पाहिजे. गुदस्तसालीं कशी त्रेधा उडाली लक्ष्यांत आहेतना ? ब्राह्मण तरी विचारे आमचें सत्व घेण्याचीच इच्छा करितात. वास्तविकरीत्या त्यांत त्यांचाही दोष मानितां येत नाहीं. “ इच्छाभोजन ” या शब्दा-भकिडे लक्ष्य दिलें असतां त्यांचें मागणें यथार्थच.

पुजारी-असें जरी आहे, तरी त्यांतही विचार केला पाहिजे. बरें, पण यंदां आंब्यांविषयीं कशी काय व्यवस्था ठेवावयाची ? आंवे ह्मटलं म्हणजे सरासरी चैत्रापासून श्रावण अखेर-झाली यत्ता.

प्रधान-त्याविषयीं काळजी नको. तिकडे सह्याद्रिपर्वताच्या दिशेला राहणाऱ्या एका मांडलीक राण्याला आमच्या दौलतराव सरकाराकडून आज्ञापत्र गेलें आहे. त्या प्रदेशांत अशा वस्तू कांहीं कृतीनें कोणत्याही ऋतूमध्यें उत्पन्न करीत असतात.

(इतक्यांत दुसरा एक ब्राह्मण येऊन, देवीच्या अंगावरील एक निर्माल्य पुष्पमाला प्रधानाचे गळ्यांत घालतो.)

पुजारी-झालें तर, इकडील इतर व्यवस्था आमची आहेच. या सालीं दक्षिणी ब्राह्मण पांचएक हजार यावयाचे आहेत. ह्यणजे आमच्या नित्य लक्ष ब्राह्मणभोजनाची संख्या झाली. ते दक्षिणी ब्राह्मण अतिशय भोक्ते, तशांची आमच्या महाराजांना फार भक्ति. यंदा उत्साह टोलेजंग उडणार.

प्रधान-(रामराम करून.) बरें, येतो आतां. (पडदा पडतो.)

अंक १ ला प्रवेश २ रा.

राजमार्ग.

सुभानराव-हीच वाट त्यांच्या येण्याची आणि वेळ देखील हीच, पहावें आतां काय चमत्कार होतो तो. बहुधा योग साधणें कठीण; परंतु यत्न केला पाहिजे. (प्रधान दृष्टीस पडतो त्यास पाहून) रामराम दिवाणसाहेब.

प्रधान-रामराम सुभानराव, बहुधा स्वारी देवीच्या दर्शनास निघाली असावी असें वाटतें.

सुभानराव-देवीच्या दर्शनास ! छत्. अहो, ती दगडाची देवी. असल्या देवीचें दर्शन घेण्यापेक्षां तुमच्या सारख्या चालत्या बोलत्या देवोबाचें दर्शन घेतलें तर त्यांतच कांहीं कल्याण होण्याचा संभव आहे.

प्रधान-इतर गोष्टींप्रमाणें देवीचीही थट्टा ? पहा बुवा ! पापपुण्याचा ज्याचा तो अधिकारी.

सुभानराव-कसचें पाप व कसचें पुण्य ! मी केवळ विनोदानें बोलतो असें तुम्हीं समजू नये. आजकाल तुम्हां दौलतराव

महाराजांच्या दौलतीचे मुख्य प्रधान. केवढी सत्ता ! लाहानाला थोर, थोराला लहान करण्याचें पूर्ण सामर्थ्य. मग माझे ह्मणणें- मिथ्या कसें होईल ?

प्रधान-अहो, प्रकाश हा काजव्याला देखिल आहे; ह्मणून त्याला सूर्याची योग्यता कशी येईल ? बरें तुमचें काय ह्मणणें आहे ?

सुभानराव-दुसरें काय ? आपल्या कृपेची इच्छा आहे. ती मिळाल्यास माझी बायकापोरें आपणास दुवा देतील.

प्रधान-बरें पहातां येईल. इथें रस्त्यावर कशाला त्या गोष्टी.

सुभानराव-बुद्ध्या याच ठिकाणीं आपली भेट घ्यावी अशी संधी साधून आलों आहे. आपण बडे लोक. आमच्यासारखे वगैरेपैकीं नव्हे. आपल्या वाड्यांत नेहमीं लोकांची गर्दी. तेव्हां परक्या समक्ष तोंड पसरण्याची मला शरम वाटते.

प्रधान-सुभानराव, तुमच्या इच्छेप्रमाणें जुळून येईल असें मला वाटत नाहीं. मग विनाकारण तसदी कशाला घेतां ?

सुभानराव-दिवाणसाहेबांनीं लक्ष्य पांचिवलें तर दुसऱ्या कोणत्याही मार्गानें गरीबाचें कल्याण होईल. असा माझ्या मनाचा पूर्ण ग्रह झाला आहे.

प्रधान-अशी जर कांहीं सवड असेल तर हरकत नाहीं. हं; बोला.

सुभानराव-पूर्वींचे सेनानायक पतंगराव, आज दोन महिन्याखालीं प्रतापपूरच्या लढाईंत पडले, झाले. "एकुलताएक मुलगा-तोही गमावला. आतां आपलें या लोकीं काय राहिलें " असें वंराग्य येऊन त्यांच्या वृद्ध मातापितरांनीं वीष खाऊन आत्महत्या केली, ही गोष्ट तर आपणांस माहितच आहे.

प्रधान-हरहर ! तो प्रसंग शत्रूवरही येऊं नये. नको नको. त्याची आठवण सुद्धां नको.

सुभानराव—अर्थात्, त्यांचें वतन सरकारांनीं हल्लींच्या से-
नानायकाला दिलें; परंतु त्यांची खाजगी दौलत जी हुजुरांत जप्त
आहे, ती मला मिळण्याची सवड व्हावी; मी त्यांचा वारस आहे.
पाहिजे असल्यास दाखला हजर करतो.

प्रधान—मी जरी सर्व कारभार पहातो, तरी सरकारहुकुमा-
खेरीज मला कोणचीही गोष्ट करण्यास स्वतंत्रता नाही.

सुभानराव—बरें तेंही असो. येथून उत्तरेच्या बाजूस पांच
योजनांवर रामतीर्थ आहे. त्याचे पुजारी दयाधन ब्रह्मचारी आतां
लवकरच महायात्रेस जाणार असून पुढें तिकडेच निरंतर राह-
ण्याचा त्यांचा बेत झाला आहे. अशा मजकुराचा अर्ज काल दर-
बारांत आल्याची शहरांत बातमी आहे. त्या ठिकाणी माझी
योजना झाल्यास अनायासें स्वार्थ परमार्थ हीं दोन्ही होतील.

प्रधान—हो, हो, त्या ठिकाणीं दुसऱ्या कोणाची योजना
करण्याकरितां महाराजांचा हुकूमही झाला आहे.

सुभानराव—झालें तर ही आपल्या हातची गोष्ट आहे.

प्रधान—तुझांकडून सर्व गोष्टीस तयारी आहे; परंतु ती
देवता मोठी कडक आहे. त्या ठिकाणीं महाकर्मठ ब्रह्मचारी
पुजारी असला पाहिजे. तुझी पूर्ण नास्तिक, चार्वाकानुयायी, तर
हें कसचें जमतें ? शिवाय—

सुभानराव—आपण देवस्थान माझ्या नांवानें चालवावें.
मग ज्या ज्या त्या देवतेच्या शर्ती आहेत, त्या त्या प्रमाणें सर्व
व्यवस्था चोख ठेवितों.

प्रधान—जो पुजारी तोच अधिकारी असा पूर्वीपासूनचा
करार आहे; शिवाय त्या ठिकाणीं महाराज नेहमीं येणार जाणार.
श्रावणमासीं सतत महिनाभर तेथेंच मुक्काम. तेव्हां तुझीं जर
सहजी त्यांच्या दृष्टीस पडलां तर कसें ?

सुभानराव-मीं काय असा राजद्रोह केला आहे ? बरें, महाराजांची एकवार समक्ष भेट होईल अशी संधी तरी यावी, ह्मणजे स्वतः विनंति करतां येईल.

प्रधान-तुम्हीं जीं जीं आजवर कृत्ये केलींत त्यांना राजद्रोह नव्हे, तर आम्ही काय समजतो अशी तुमची समजूत आहे ? महाराजांपुढें नेऊन तुम्हाला उभें करण्याचें साहस कोणी करील असें मला वाटत नाहीं.

(इतक्यांत एक हुजऱ्या येतो.)

हुजऱ्या-(राम राम करून) धनिसाब, सरकारांनीं आपणाला बोलीवले आहे. कांहीं जरूरीचें काम आहे, तर लवकर-

प्रधान-मी दरबारांतून आतां नुकताच आलों, पुन्हां इतक्या जरूरीचें कायरे काम ? बरें, तूं पुढें हो. मी आलोंच.

(तो निघून जातो)

सुभानराव-माझ्या विनंतीचें काय झालें ?

प्रधान-मला आतां अवकाश नाहीं. महाराजांकडे असा परस्पर जाणार. तुम्हीं अस्तमानीं आमचे वाड्याकडे यावें. एरव्हीं आमच्याकडे येण्या जाण्याला कोणची हरकत आहे ? पूर्वीप्रमाणें नेहमीं अवश्य येत जावें. (जातो.)

सुभानराव-(आपल्याशीं) छत्, सब झूट आहे. खुषामत करण्याचा मला मनापासून तिरस्कार आहे, तरी माझ्या प्रतिकूल प्रसंगाला जाणून या हरामखोराची हांजी हांजी केली; परंतु त्याचा कांहींच उपयोग नाहीं. अरे दुर्बल प्रारब्धा, तुझी कमाल आहे ! जो हा राजकारस्थानी पुरुष सुभानराव, मोठमोठ्या सरदारांना माना खालीं करूं लावणारा, ज्याच्या हुकूमावांचून कोणतीही गोष्ट होणें दुरापस्त, तोच हा मी भिक्षुकाप्रमाणें निदान पुजारीपणाची वृत्ति पत्करण्यास कबूल झालों असून तीही मिळणें

अशक्य, अशी माझी स्थिति व्हावीना ? अरेरे ! वेळ कठीण गुदरला. आतां अफू खाऊन घरांतल्या घरांत टांचा घांसून मरून जाण्याची पाळी आली. आजवर घरांत असलेले सोन्या-मोत्याचे डाग विकून निर्वाह चालविला. पडदे, कनाती, भांडी-कुंडी, तींही पोटासाठीं विकलीं. आतां हा मी मात्र शेष राहिलों. काय, करूं तरी काय ? मी अगदीं गोंधळून गेलों आहे. कांहींच कल्पना चालत नाही. अद्याप या बेरडाला दया आली तर निभाव लागेल; पण तो, तो रामोशी कसचा वळतो ! तो आपल्याच घमेंडींत. काय त्याला त्याच्या अधिकाराची आढ्यता वाटते ! काय लेका तूं ! , आणखीं तूझें सरकारी काम ! काय त्याचा मला बाऊ सांगतोस ? सांग, -सांग तुझी सध्यां वेळच तशी आहे. तें कसेंही असो; पण पुढें माझी गत काय ? अं. (कांहीं वेळ थांबून) हं हं बस्स; झालें काम, आणि आतां असेंच केले पाहिजे. देवाबा जर प्रसन्न होत नाही, तर त्या देवीलाच वळवूं या. हो हो आणखीं मी खात्रीनें तेंच कृत्य साध्य करणार. देवीला हरत-हेनें वळविण्याचें काम माझे. हें सर्व आयुष्य जर अशा कामांत घालिवलें तर मग कां भ्या ? दमधर, हरामखोरा, तुला पाहून घेईन. हा सुभानराव ह्यणजे तुला अगदीं तुच्छ वाटला अं. ? अनेक कल्पनांची टांकसाळ माझ्या डोक्यांत आहे. चला तर फक्कड आतां त्या उद्योगाला. याच पावलीं त्याच्या बायकोकडे जाऊं या, आणि कपटाचें जालें पसरून त्यांत तिला धरूं. तीही खात्रीनें माझ्या सपाट्यांत येणार. ही गोष्ट यापूर्वी कधींच साधली असती. मी होऊन आजवर दुर्लक्ष्य केले; पण त्यावांचून गत्यंतरच नाही व तिच्या कडूनही ना नाही. असें तिच्या आजपर्यंतच्या लक्षणांवरून दृढ अनुमान होतें. चला तर,

(जातो.)

अंक १ ला. प्रवेश ३ रा.

(स्थळ.—जयदेवरावाचा खाजगी दिवाणखाना.)

जयदेवराव—(आपल्याशीं) आज प्रातःकालपासून डावा डोळा लवतो आहे. सर्व दिशा शून्यवत् दिसत आहेत; त्या यो-
मानें मन अगदींच अस्वस्थ झालें आहे. हीं लक्षणें कां बरें होत
असावीं ? डोळा लवणें, बाहू स्फुरणें, हीं केवळ पित्तप्रकोपाचीं
लक्षणें आहेत; यांत शुभ किंवा अशुभ असें कांहींच नाहीं, असें-
ही ह्मणणारे कांहीं लोक आहेत; पण हा त्यांचा समज निव्वळ
चुकीचा आहे. (पुन्हां डोळ्यास हात लावून) अरे, डोळा
फारच लवूं लागला. काय अरिष्ट कोसळणार आहे तें कळत
नाहीं. (कांहीं थांबून) माझा सूर असा वहातो, बहुधा तिची
(वायकोची) प्रकृति जास्त बिघडली असेल. तिला तिकडे
माहेरीं पाठवून देण्याचें माझ्या बिलकुल मनांत नव्हतें; परंतु
बाबासाहेबांच्या इच्छेचा मला प्रतिकार करितां येईना. ही गोष्ट
त्यांची त्यांना समजायास पाहिजे होती. एवढा राज्यशकट
चालवितात परंतु गृहकृत्यांतील साधारण बाब त्यांच्या ध्यानांत
येऊं नये ? तरुणांना स्त्रीवियोग मोठा दुस्सह वाटतो; तसाच
स्त्रियांना पतिवियोग आहे. मनापासून तिच्याही मनांत तिकडे
जायचें नव्हतें. मजप्रमाणें तिलाही. असें वाटणें साहजिक
आहे. दिवस इकडे तिकडे कसाही उद्योगांत निघून जातो.
परंतु ती बारा तासांची रात्र बारा वर्षांप्रमाणें होते. साऱ्या दिव-
सांतून एकदोन घटका तरी तिच्याशीं हंसून खेळून घालविल्या-
झांचून शीण उतरलासें वाटत नाहीं. बाबासाहेब, अशा प्रकारें
मन चंचल होण्याचें कारण तुम्ही असें मनांत येऊन, पूर्ण वि-
चार करण्याचे पूर्वी मजविषयीं तुमचें ममत्व कमी असावें असें

मला वाटते. नको ते विषय संबंधीं विचार. ते मनांत घोळूं लागले ह्याणजे आपल्या पूज्य वडील मनुष्यांच्या संबंधानें मनांत अपूज्यता उत्पन्न होते. ईशकृपें, तिची (बायकोची) तब्यत लवकर दुरुस्त झाली ह्याणजे पुन्हां भेट होईलच. (समोर पाहून) अरे, हा समोरून कोणी सांडणीस्वार मोक्या जलदीनें येत आहे. त्याच्या दृष्टीचा रोखही इकडेच आहे. होय, हा इकडेच आला. हा कोठून आला असावा ? असो. काय तें आतां समजेलच; पण या मनाला कोठें धीर आहे ? पहा, आतांच्या आतां, या इतक्या अवकाशांत, या मनाची कोठवर गती झाली ! व किती विचार उपस्थित झाले !

(इतक्यांत एक सांडणीस्वार येऊन भेटतो.)

स्वार-तकसीर, गुलाम खाविंद कदमके उप्पर सीर धरता हय. ये खरीता लीजिये, और जो कुछ जबाब देना हय, सो मेहरबानीसे जल्द लिखकर ताबेदारके हवाले कर देव. क्योंकि मुजकू फौरन् आजके आज वापस जाना जरूर हय.

जयदेवराव-भला बैठा. सब खुष खैरीयत ?

स्वार-जी-हुजूर-कुल खुष खैरीयत हय.

जयदेवराव-(मनांत) बरें, खुष खैरीयत, हीं तुझ्या तोंडचीं अक्षरें आईकलीं, आतां मनाला समाधान वाटलें. (उघड) घडीभर बैठरहो इतने आरसेमे मै तुमकू खत लिख देताहूं. अछा हाल हमारे ससरेकी मिजाज कैसी हय ? चंद रोजके पिछे बुखारेसे और जाडेसे उनके मिजाजमे बहुत खलल हुवा था ऐसी कैफीयत मैने सुनीथी. उस्से मेरा दिल बहुत रंज था. और बाजेलोग उनका अंजामभी अजमायषकर रहे थे. ये मजमून सच्च हय, या झूट ?

स्वार-इन बातोंके निसबत मुजकू बिलकुल खबर नहीं. सो-

ये बँदा क्या जवाब देगा ? और, येभि यकिन हयके हम जंयसे अदना शकसका वंहातक् पैगाम पहुँचानेके लिये जानाभी मुष्कील. वयंसे अमिर लोगेके हमराह जो षब ओरात रहते हय उन इन-सानको इसबारेमे कुल अखबार जाहेर हो जाता हय.

जयदेवराव-बेशक. तुझारा कहेना दुरुस्त है. लेकिन कुछ कम ओ बेश हकिकत वख्त्पर एकसे एककू समजनेमें आती. और जद तुम बस्तीमें उनके रहते तो क्योंकर मालुम नहीं ? ये कहना तुमकु सजावार नहीं.

स्वार-अँय खुदा येक्या जुलूम है ! मैने आजतक उनकी सुरत न देखा या उनके मुल्ककू गया.

जयदेव०-फिलहाल आप कंहासे आये? किसीने भिजवा दिया?

स्वार-आपके पिदर दिवान साब.

जयदेवराव-हमारे बाबाजानके तर्फसे ?

स्वार-जी.

जयदेवराव-(आणलेल्या लखोच्याकडे निरखून पाहून आपल्याशीं) अरे होय! हें बाबा साहेबांच्याच हातचें अक्षर, असें कां बरें ? शहरांतल्या शहरांत मुद्दाम खांडणीस्वाराबरोबर पत्र देऊन पाठविण्याचें काय कारण ? हें पहा-मना, थाच्यावर नसलेंस ह्यणजे हे असे सहजी प्रमाद होतात. (पत्र काढून वाचतो.)

“ चिरंजीव विजयीभव रा. रा. जयदेवराव ऊर्फ बाळासाहेब रत्नपूरकर-यांसीं अनेक आशीर्वाद-मजला दौलतरावमहाराजांनीं; मणिपुराहून, आपले कनिष्ठ बंधू मानाजीराव राजे यांस आणण्याकरितां परस्पर इकडे रवाना केलें. सविस्तर मजकुराचें पुढच्या मुक्कामाहून लवकरच पत्र पाठवीन-” हर हर ! राज्याधिकाराचें सुख ह्यणून जें लोक ह्यणतात तें हेंच. बाबासाहेबाची इच्छा नसतां, केवळ महाराजांची नाखुषी होईल ती न व्हावी,

सबब मणिपुरास जाणें भाग पडलें. घरच्या मनुष्यांना भेटून जाण्याचीही सवड मिळूं नये ! एखाद्या गरीब मजुराला, जें आपल्या घरच्या मनुष्यापासून संसारसुख मिळतें, त्याचा शतांश तरी आह्माला आहे ? आज दोन वर्षे सतत लढाई चालली आहे, ती संपते न संपते, तीन रात्रीचीही विश्रांति नाही, तों इतक्यांत ही दूरदेशची सफर. त्यांचा वृद्धापकाल झाला. आतां तरी त्यांना विसावा मिळावा, बरें प्रत्येक काम त्यांनींच केलें पाहिजे हा न्याय कोठचा ? दुसरे पुष्कळ सरदार, शिलेदार, वांकड्या पगड्या डोकीवर ठेवून मांडीला मांडी लावून बसणारे आहेत; त्यांतून कोणा एकाला मणिपुरास पाठवितां तर झालें असतें-नाहीं, पण तसेंही ह्मणतां येत नाही. हे सरदार ह्मणजे शुद्ध भाडेकरी भोजन-भाऊ. त्या नामधारी सरदारांपैकीं एकाला धड हातांत हत्यार धरण्याची किंवा प्रसंग लक्ष्यांत आणून दोन शब्द सरळ बोलण्याची ही मारामार. केवळ पोषाकी लोक. खरोखर एका अर्थीं मूर्ख ह्मणवून घेणें फार सुरेख. त्यांच्या मार्गे कांहीं व्याप नसतो. परंतु चतुर किंवा पराक्रमी असा जो पुरुष त्यांच्या मार्गे हजारों पंचाइती उरकण्याचें काम. जो राघू सुंदर, उत्तम बोलका, त्याला पिंजऱ्यांत दिवस काढावे लागतात, अशीच प्रत्येक गोष्ट.

(गेनू नांवाचा चाकर येतो.)

गेनू-धनीसाब भाईर. फाकड आल्याति.

जयदेवराव-कायरे, कां आला होतास ? काय खबर आहे ?

गेनू-फाकड आल्याति नव्हका.

जयदेवराव-कोण आहे ? मूर्खी काय तें स्पष्ट सांग. अर्धवट बोलूं नकोस. तुला चांगल्या रीतीनें जर बोलतां येत नसेल तर आपल्या कामाला जा.

गेनू-अं. अस का जी धनीसाब, मी आपल्या पायांतलें

खेटार; आन मजवर काय ह्यनूनशानी इत्ता राग ! म्यां काय केल जी ?

जयदेवराव—गेन्या, अरे वेज्या, तूं असा कसा? शुद्ध वेडगळा सारखें करतोस, अरे. इतके दिवस आमच्या सहवासाला असून तुला धडपणें बोलतांही येऊं नये ?

गेनू—धनीसाब, हामी अक्शी कुनवट गडी. सनान केलं, पांती पूजा केली, ह्यनुनशेनी कुनब्याचा वामन व्हइल कायजी ?

जयदेवराव—बरें बाबा, पुरे तुझी बडबड. आला होतास कां तें सांग.

गेनू—फाकड्या आलाया. काय तेच नांव त्येचीबी याद होईना (आठवून) हं. हं. आतां आलं धेनांत. सुवानराव, सुवानराव ह्यनत्याती. त्यो.

जयदेवराव—कां आला आहे तो नरपशू ? काय त्याचें काम आहे ?

गेनू—व्हय इचे भन. पसूच अक्शी. आन त्योबी आमावानी पसू न्हव. अक्शी गाडाव.

जयदेवराव—बरें, मी येथें नाहीं असें जाऊन त्याला कळीव. रिकामी साडे साती, येथें नेहमीं त्याचें काय काम आहे ?

गेनू— धनीसाब, हत धरामंदी न्हायती ह्यनुन बी म्यां सांगितलं तर काय ह्यनतोया, “ वर न्हाईती तर म्याबी हात्तच वसतो. ”

जयदेवराव—असें ह्यणतो ? तर मोठा वस्ताद आहे.

गेनू— काय जी धनीसाब, त्या मुरदाडाचा का पाई येवडा तोरा. मला हुकूम सुट्टू द्या, हंजी लावतो. वादाड त्या खरखर मुंड्याला. अक्शी साडेसाती वगा. रात न्हाई, दिस न्हाई कवावी वगा पीर पीर उगा.

जयदेवराव-पहातां येईल. त्याचे शंभर अपराध पूर्ण झाले ह्यणजे त्याला शासन देणारा ईश्वर समर्थ आहे असो. त्याला पुन्हां जाऊन सांग कीं-मी भेटण्याकरितां बुध्या त्याच्याच वाड्या-कडे गेलों असें त्याला कळीव. (गेनू जातो.)

जयदेवराव-या हरामखोराबद्दल लवकरच कांहीं तरी विचार केला पाहिजे. याची नेहमीं इकडे बैठक कोणत्या हेतूनें होते, तें तत्व बहुतेक माझ्या ध्यानांत येऊन चुकलें आहे.

सांडणीस्वार-सरकार मुझको बहोत देरी होती हय; जल्द नहीं गया तो आपके वालेद खपा हो जायेगे.

जयदेवराव-आपका कहेना मुनासिब हय. चलो मैं जवाब देताहूं.

(: दोषेः निघून जातात.)

अंक १ ला. प्रवेश ४ था.

सुभानराव. (आपल्याशीं)

असें होण्याचें काय बरें कारण असावें ! “ जयदेवजी मला भेटण्याचे उद्देशानें बाहेर गेला, ” असें गेल्या ह्यणतो. तर मला भेटण्याजोगें याचें मजपाशीं काय काम आहे ? छे; ही शुद्ध लबाडी. शिवाय गेल्याची मुद्दाही रागीटच दिसली व पुरतेसें माझ्याशीं न बोलतां निघून गेला. यावरून खचित मजविषयीं त्यांच्या मनांत संशय आला आहे. तेव्हां मला तोंड न दाखविण्याची ही त्यांची युक्ति. अहाहा ! प्रारब्धा तूं बलवत्तर आहेस, यांत कांहीं शंका नाही. ज्या सुभानरावाची एकवार तरी भेट व्हावी, ह्यणून लोक देवाला नवस करीत असत; तोच सुभानराव पैशापासरी होऊन लोकांच्या घरीं स्वतः छपन्न वेळां

चालून येतो, तरी तेच लोक त्याच्या दृष्टीस पडू इच्छित नाहीत. जयदेवजी, लोक तुला मोठा शहाणा असें ह्मणतात; तें हेंच का तुझें शहाणपण ! अरे-चढती, पडती, वेळ सर्वांना आहे, असाच नेहमीं माझा काळ चालेल; अशी कोणीही वमेंडी मारू नये. त्यांतून राजाश्रयाची शाश्वति तर फारच क्षणिक असते. असे गाजीचे पाजी व पाजीचे गाजी, या रत्नपुरांतच आज हजारों आहेत. तुझी थोरवीही कायम राहिल असें तुला वाटलें अं ? ह्मणून मला तोंड दाखवीत नाहीस ! बरें तर, मलाचसें काय, व या शहरांतसें काय ! साऱ्या दुनियेभर तुला आणि तुझ्या बापाला तोंड दाखविण्याला जागा उरूं देत नाहीं. नाकच कांपतो. या पूर्वी कधींच ही गोष्ट झाली असती; आतां तसें करणें तुमच्याच कृतीनें भाग पडलें. ही पहा बांधलीच कंबर. पहा आतां लोकांनो आमचा गमतीचा खेळ.

(जातो.)

अंक १ ला. प्रवेश ५ वा.

स्थळ- महाल.

पद्मलोचना-(आपल्याशीं) अडचणीची एखादी वस्तु सांडली, ह्मणजे कांहीं सुचत नाहीं, नी तें मनुष्य जसें भांबावल्यासारखं होतं, तशी नेहमीं माझी स्थिति होत आहे. साऱ्या दिवसांत एक घटकाभर दिखील मनाला समाधान असं वाटत नाहीं. पुढें तरी आशा आहे, असं ह्मणून दिवस काढावेत, तर तेंही दिवसच आहे. जसं जसं माझं तारुण्य वाढतं, तसंतसं तिकडं म्हातारपण होत चाल्लं आहे. बरं, सर्व गोष्टी बाजूला ठेवून मनासारखं वागावं, तर लोकलज्जा आहेना ! मेले लोक तरी कसे

टंवाळ आहेत. कांहीं नसतांही विनाकारण संशय घेतात; पण पुढं मागं माझ्या नशिबीं तेंच आहे. किती मन आवरूं ! किती धीर धरूं ! किती जीव जाळूं ! घटकाभर पुराण ऐकायला जावं ह्याटलं तर तिथंही मेल्या त्याच गोष्टी. जितक्या ह्मणून तिथं बायका जमतात त्यांतून शपथेला एकीचं तरी पुराणाकडे लक्ष ! छे. आपलें. जों पहावं, तों प्रत्येकीचं आपल्या नवऱ्याचं कौतुक. पण मो वेडी, त्यांना काय ह्मणून मूर्ख ह्मणतें. तें सुख माझ्या कपाळीं नाहीं, ह्मणून मला कां त्यांचा मत्सर वाटावा ! आणखीं इतका जो व्याप करायचा, तो तरी त्या करतांच. देव करायचा, धर्म करायचा, तो एका संसारसुखासाठीं, नी-मेल्या त्या पुराणांत तरी दुसरं काय आहे ! रामसीतेच्या, राधाकृष्णाच्या कथा. विष्णूनं अवतार घेऊन पुष्कळ लीला केल्या, त्यांचीं शास्त्रं पुराणं झालीं. हांशील काय ? एका विष्णुलक्ष्मीपासून तों सगळ्या जगभर नवरा बायकोच्या प्रपंचाच्या गोष्टी. देवा, तुला दिखील बायको वांचून एक क्षणही जात नाहीं. एक पायाजवळ लक्ष्मीनी एक उरावर तुळशी, शिवाय दुसऱ्या किती तरी! वृंदेच्या तर वेडा होऊनच पाठीस लागलास ! विष्णु देवा, तूं देव तुझी जर ही दशा तर मग आमच्या सारख्या अडाणी मनुष्यांनां मात्र तुझीं पुराणं नी पुस्तकं ! देवा आह्मी कसारे हा जन्म काढावा !- अग बाई ! बाई ! साऱ्या अंगाची आम होऊन सारख्या ज्वाळा येत आहेत. अमळ जाऊन जर पलंगावर निजावं ह्याटलं तर तिथं गेलं ह्मणजे हजारों कल्पना सुचतात. अगबाई, ! कपाळावे तर शंभर तुकडे झाले. घटकाभर इथेंच पडून रहावं.

(मदनव्यथेचा अभिनय करून पडतें.)

(इतक्यांत गेनू येतो.)

गेनू- आईसाव, मेना तयार झालाया. (उत्तर नाहींसं

पाहून पुन्हां) का जी आईसाब झोंप लागलीया होयी ? भुई कवा-
चान खालत वाट वगत्याती.

पद्मलोचना-(चपापून उठते) (आपल्याशीं) अग-
वाई ! हा मेला केव्हांचा येऊन उभा राहिला असेल कोण जाणे.
माझं बोलणं तर यानं ऐकलं नसेलना ! मी जागी असून निज-
च्या सारखी झाल्ये आहे.

गेनू-का जी, आईसाव मी कवाच्यान् आरडतुया आन् एक
सबुदवी न्हाईजी. राग आलाया हुई. आन् म्यां गरीबानं काय
केलजी ?

पद्मलोचना-अरे न बोलायला काय झालं ? तूं गरीबानं
माझं काय केलं आहेस ! गेन्या, आज गड्या माझं कीं नाहीं,
भारीच कपाळ दुखतं आहे.

गेनू-मंग काईवी औसुद लावाव का न्हाई वाईसाव ?

पद्मलोचना-झालीं बाबा. पुष्कळ औषधं झालीं. (आप-
ल्याशीं) माझा कर्मभोग मला माहीत. त्याला असल्या वर उपचा-
री औषधानं काय होणार ?

गेनू-वाईसाव, वाईच बिब्बा घालावा; हंजी सार चट्ट दु-
कन कसलवी असल तरी जातया. आन दोन रोज जेवानवी
न्हाई कामाच.

पद्मलोचना-कोणीरे मेल्या तुला हें बिब्ब्याचं औषध
सांगितलं ? कपाळ दुखतं, घाल बिब्बा. पोटशूळ झाला तरी
तेच. हातापायाची आग झाली, डोळे दुखायला लागले, कोणतं
ही दुखणं असलं तरी त्याला बिब्ब्याचंच औषधना ?

गेनू-आम्मा गरीबाचं त्येच औसुद अन् आमासनी त्येनच
गुन येतूया. तुमा शिरिमंत लोकावानीं मात्रा, काढ, आन् भसम
आमासनी कुट गवसतया ? त्येला व्होवा बकळ पैसा. त्यो कुट

हाय ? हानुनशेनी बिब्ब्याचं औसुद आन् तिक भाकरीचं पत्त.
हांजी दुकन जातया पळुनशेनी.

पद्मलोचना-बरं, बाबा तुझंच ह्यण खरं कां होईना. गेनू,
त्यां भोयांना जाऊन सांग कीं-तुह्माला जर कुठं जायचं जरुरी-
चंच काम असलं तर जाऊन लवकर या. माझं जर कपाळ दु-
खायचं राहिलं, तर मग पहातां येईल. (गेनू जातो.) कसली
बागनी कसलं काय. ज्याचं मनच थाऱ्यावर नाहीं, त्याला ह्यणून
जितक्या आनंदाच्या गोष्टी, त्यानंच उलट दुःख होतं. तिथं
बागेमध्ये ह्यटल्या ह्यणजे राणीसाहेब, त्यांच्या सगळ्या मानक-
रणी जमतील. त्यांच्यामध्ये गेलें कीं, झाला मग थट्टामस्करी
करण्याला प्रारंभ. “ ह्याताऱ्या यजमानाची राणी ” (दोन वेळा)
हेंच. थट्टेथट्टेनं पाण उतारा. मी वरवर हसून घालीवतें, पण
त्यांच्या थट्टेनं मला मरणापेक्षां मरण होतं. आतां या ह्याता-
ऱ्याशी सारा जन्म फुकट घालवायचाना ! आईबापांनीं-मी एकु-
लती एक, मला सुख लागावं, ह्यणून या दिवाणगिरीला भुलून
दिली. परंतु नुसत्या दागिन्यानं, वस्त्रानं, का बायकांना सुख
मिळतं ? माझ्यापेक्षां ज्या भाग्यवती गरीब आहेत त्यांना सुख
अधिक. नवरे त्यांच्या अर्ध्या वचनांत असतात. बायका ह्य-
णजे त्यांना मोठी अपुर्वाई वाटते. तसं कुठं श्रीपंताचं आहे ?
त्यांना काय ! एक मेली दुसरी. दुसरी मेली तिसरी केली, बा-
यका बायका ह्यणजे काय मेली होतकरू वस्तु आहे. आई तुझी
मजवर प्रीति, तेव्हां तुझ्या बदल जरी माझ्या मनांत कांहीं वा-
कडं आलं, तरी मी होऊन तसलं वाईट उच्चारणार नाहीं. परंतु,
मागं पुढं जर का माझं वाकडं पाऊल पडलं तर त्या पापाला तूं
बांटेकरी आहेस. कारण द्रव्यलोभानं या घरीं तूं माझा विक्रा
केलास. तर देव तुला शासन केल्यावांचून रहाणार नाहीं; हें

खचित आहे. (दीर्घ श्वास सोडून) नारायणा, ही माझी व्यथा
 कुणाजवळ सांगू ! हाय हाय ! (पुन्हां जमिनीवर पडते.)

(सुभानराव येतो.)

सुभानराव—(आपल्याशी) देव जर प्रसन्न होत नाही,
 तर देवीलाच वळवू या. एक दोन वेळा देवीने उजवी बाजूही
 पण दिली आहे. डोळ्याने बऱ्याच वेळां खाणा खुणा झाल्या
 आहेत. तर त्याजबद्दल आतां बिलकुल काळजी बाळगण्याचें
 कारण नाही. अं—(कांहीं थांबून) चंद्रोदयानें चंद्रविकासी कम-
 ल विकसित होणें, हा त्याचा स्वभाव आहे; परंतु मजकरितां हें
 कमल फुललें आहे, असें भ्रमरास वाटून तो पुष्परस पान कर-
 ण्याकरितां, त्यांत प्रवेश करून बंधन पावतो, त्याचप्रमाणें सहा-
 जिक हसणें, मुरडून चालणें, या स्त्रियांच्या सहजी चेष्टा आहेत.
 कामी पुरुष, तो संबंध आपल्याकडे ओढून घेऊन परिणामी फ-
 सतो, तद्वतच माझा मूर्खपणा आहे. विषाची परीक्षा पहाण्या-
 सारखें हें कृत्य ! (कांहीं भय पावून) अरे, मला. एव्हांपासू-
 नच कां भीति वाटूं लागली ? सर्वांगाला कंप सुटला आहे;
 पहा कसा चमत्कार आहे ! हातीं ज्याच्या शस्त्र, अशा-
 रणशूरावर जाण्याला आह्मांसारख्या शिपाई वच्चांना अ-
 गदीं भीती वाटत नाही; परंतु अबला ह्यणविणाऱ्या स्त्रि-
 यांवर जाण्याचें आह्माला मोठें भय वाटतें, परस्त्रीचा संब-
 ध ह्यणजे असा भयावह आहे ! असो, कांहीं असो.
 असें धैर्य खचूं देतां कामा नये, प्राणाची किंवा मानाची बिलकूल
 आशा उपयोगाची नाही. कांहींतरी अशा प्रकारचें धाडस के-
 ल्याशिवाय मनुष्य वैभवास पोचत नाही. बरें, आह्मी तर त-
 यारच आहों “ बुरेसे खुदा डरे ” हेंही यथार्थच. परंतु मी जसा
 निःसंग होऊन पापकर्मासक्त झालों आहे, तशी ती माझ्या इच्छेला

अनुकूल होईल काय ? हां. एवढें मात्र निश्चित अनुमान करितां येतें कीं, सुंदर स्त्री पाहिली ह्मणजे कोणाही पुरुषास तत्काल कामेच्छा होते, तद्वत सुंदर असा पुरुष पाहिला ह्मणजे स्त्रियांनाही प्रेम उत्पन्न होतें, मग तिची सध्यांची स्थितीही विलक्षण आहे. ज्या स्त्रियेचा पति वृद्ध, कुरूप आहे, अगर तिजपेक्षां लहान असून रोगी अशक्त आहे, अथवा पुष्कळ दिवसापासून देशसंचार करितो आहे, जिला शेजार व्यभिचारिणी स्त्रियांचा, अन्नावस्त्राची मारामार, पति बाहेरख्याली, अशी जेथें स्थिति, ती चंचलप्रकृति होणारच. ती सुंदरी अद्याप माझ्या दृष्टीस प्रत्यक्ष रीतीनें पडली नाहीं, तरी तिची मूर्ति माझ्या समोर आहेच. तिचें तें हसतमुख, तुटक भाषण, चोरून पहाणें, नेहमीं आंगठ्यानें जमीन उकरणें व अशा प्रकारचा कांहींतरी सदां चाळा करित असणें, हीं देखील पूर्वोक्त स्त्रीचींच लक्षणें होत. अरे, मी बोलत बोलत अगदीं तिच्या महालाजवळ आलों (तीस निरखून पाहून.) अहाहा ! नेत्रांनी तुमचें सुख तुझाला मिळालें. इतर इंद्रियांनी, आतां क्रमाक्रमानें तुमचीही इच्छा पूर्ण होणारच ! पहा ही अप्सरा, मोर जसा मेघाकडे दृष्टी करून आपला पिसारा पसरून आनंदांत असतो, त्याप्रमाणें ही पद्माक्षी आपलें वस्त्र पायवोळ पसरून मोठ्या ष्टीनें आपली मान वांकडी करून कोणा तरी पुरुषाचें चिंतन करित आहे. अरे, पण अशा राजविलासी स्त्रियांचें पाऊलही जमिनीस लागणें असंभवनीय; आणि ही सुंदरी तर वालुकामय प्रदेशीं मोत्याप्रमाणें चमकत येथें लोळत पडली आहे, केश अस्ताव्यस्त झाले आहेत, तोंडावर घाम आला आहे व क्षणोक्षणीं श्वासोश्वास सोडते आहे. (आनंदानें टाळी वाजवून) ओ-हो. मी तरी मोठ्या नाजुक वेळेवरच आलों. जी तिला व्यथा तिचा प्रतिकार करणारा हा वैद्य.

चला तर फक्कड सुभानराव, आतां आस्तेकदम सरकार स्वारी झुलत. हिच्या या अशा स्थितीमुळे आजना उद्यां कधी तरी ही दुसऱ्याच्या हातीं लागणार. मग आपण कां शिकार सोडा ? इतर कुलस्त्रियांना दूषित करण्याचा जर मी यत्न केला असता, तर दोष लागला असता उलट हें पुत्रदानकेल्याचें पुण्य लागेल. न जाणो अशाच रीतीनें माझे दैव उदयास आलें तर— (पद्मलोचना पावलें ऐकूं आलींसें करून चपापून उठून उभी राहाते व सुभानराव तिला निरखून पहात एके बाजूस उभा रहातो.)

पद्मलोचना— (आपल्याशीं) या चतुर सुंदर पुरुषाशीं आपलं प्रेम असावं असं मला पुष्कळ दिवस वाटतं आहे. त्यालाही पण माझी आशा आहे; ह्मणून गोंडा घोळायला रोज खेपा घालतो, तर मी याच्या ह्मणण्याला कबूल होऊंका ?—नको पण, कांहीं नसतां माझ्या नांवाचा इतका बोभाटा ! मग तसं झाल्यावर काय विचारतां ? बाहेरच्या मनुष्याचा बोभाटा हा होणारच. माझ्या मनांत आहे तसं जमलं तर मग माझ्या सारखी दैववान दुसरी कोण आहे ? तर याला निखून सांगतेंच. (सुभानरावास उद्देशून, उघड) घरांत कोणी नाहींत. सर्व मनुष्यं बाहेर गेलीं आहेत.

सुभानराव—बरें, नाहींत तर नाहींत. (एकीकडे) दुसरें कोणी नाहीं तेंच मला पाहिजे होतें. (उघड) बसाबसा. तुझी कां उभ्या ? मी कोणी परका का आहे ? अहो, मी तुमचाच (मनांत—) दिलदार.

पद्मलोचना—तर वाळा साहेबांची गांठ का ध्यायची होती ? तेही बाहेर गेले.

सुभानराव—ऊंहुं:

पद्मलोचना—तर कोण पाहिजे ?

सुभानराव-दिवाण साहेबांच्या भेटाकरितां आलों होतो. सहजी आल्यासारखें आपल्याला भेटून जावें ह्मणून इकडे वळलों.

पद्मलोचना -(मनांत) अं-हं-अरे मेल्या, असं कां ? आलं ध्यानांत.

सुभानराव-आज आपलें तोंड अगदीं उतरल्यासारखें दिसतें ?

पद्मलोचना-होय बाई; आज दोनतीन दिवसांपासून बारीक ताप येत असतो; अन्नतर अगदीं जात नाहीं.

सुभानराव-(हळूच-) ताप होण्याचे हे आपले दिवसच आहेत. (मोठ्याने) बरें कांहीं औषधोपचार ? कांहीं नसेल ?

पद्मलोचना-झालीं पुष्कळ औषधं.

सुभानराव-त्याला वर्मी औषध पोचलं पाहिजे. ह्मणजे तत्काल बरें वाटेल.

पद्मलोचना-कोणत्या ठाऊक आहे ? काय त्याचं वर्म आहे तें ?

सुभानराव-(आपल्याशीं) कर्मिणें तें वर्मस्थान थंडगार केलें पाहिजे. (उघड) मला आहे माहित त्याचें वर्मी औषध. (हळूच.) त्या जागची कळ दबली पाहिजे.

पद्मलोचना-(मनांत) पुरुष जितके शहाणे ह्मणवित्यात, तितके वेडे असतात. त्यांच्या मतं आपलं बोलणं बायकांना समजत नाहीं; पण असल्या संबंधाचं बोलणं पुरुषांपेक्षां स्त्रियांना लवकर समजतं. पहा मेला कसा घामाघुम झाला आहे. एखादी तरुण, रूपवान, चटकदार बायको मेल्या पुरुषानं पाहिली, कीं मग कुठं त्यांचं शहाणपण जातं तें कळत नाहीं. मी याच्या ह्मणण्याला कबूल होऊं कां ? छे ! नको-नकोच तें.

सुभानराव-अबब ! काय हें वेड ! असल्या कामांत

इतका विचार तो कशाला ? मी एकवार सांगितलेंना ? मी कोणी परकी नाहीं. आपलाच आहे. शिवाय, प्राण गेला तरी गोष्ट फुटायची नाहीं.

पद्मलोचना—मी एकदां सांगितलेंना ?

सुभानराव—(घाईने.) काय तें ? हो. हो. कधींच नाहीं बोलायचा.

पद्मलोचना—काय बोलायचा नाहीं ? मी काय सांगतें, कीं घरांत कोणी नाहीं. पुरुष बाहेर गेले आहेत. तुम्हीं सदांन-कदां बायकांमध्ये येऊन बोलत बसतां, मी पर्यायानं दोन तीन वेळां सुचिल्लें, तुमच्या लक्षांत येत नाहीं; ह्मणून आतां स्पष्ट सांगणं भाग पडलं. पुन्हा इकडं तुम्हीं अगदीं येत जाऊं नका. समजलांत ?

सुभानराव—अरे इच्या, काय करावं आतां ! अद्याप ध्यानांत येत नाहीं ?

पद्मलोचना—तुम्हाला कोण पाहिजे ?

सुभानराव—सांगतोच तर; पण रागाऊं नका. मला तुम्हीच पाहिजेत.

पद्मलोचना—अहाहा ! तुमच्या तोंडावर नी माझ्या, लोक थुंकतील (रागातें) समजली अकल ! वाहवा ! तुम्ही कोणाशीं बोलतां ? स्मरण आहे का ?

सुभानराव—हो. हो. स्मरण ह्मणजे ? स्मरण पक्कें आहे.

पद्मलोचना—हां. बाहेर व्हा आतां. नाहींतर चांगली शोभा होईल. आज तुम्ही शुद्धावर नाहीं. कुठून शेण खाऊन आलां अहांत. अगबाई, तोंडाची घाण इथपर्यंत येत आहे.

सुभानराव—हें मात्र तुम्हीं बरोबर ओळखलांत (मनांत) ती दवा पोटांत आहे ह्मणूनच अशी मजा चालली आहे.

(इतक्यांत जयदेवराव येतो.)

जयदेवराव—पत्र माझ्या शैल्याच्या शेवांतच आहे. चला मातोश्रीस कळवू या.

पद्मलोचना—अशी धुंदी उतरूं द्या. तुम्हाला जर भलत्या-सलत्या ठिकाणी तोंड घालण्याची संवयच असली तर ती कोण सोडविणार ? पण “ सकट घोडे बाराटक्के ” असं करूं नये. आई, बहिणी यांची ओळख ठेवावी लागते.

सुभानराव—अं. अं. असें कां करतां हो ! मी तुमच्या पाया पडतो.

(दारवेचा थोडा अम्मल आल्यामुळे झिंगून पडतो.)

जयदेवराव—(मनांत) अरे—हे काय प्रकर्ण ? आजचा हा रंग नेहमीपेक्षा अधिक दिसतो. याचा स्वभाव मला पुष्कळ दिवसांपासून माहित असून आजवर मी उपेक्षा करित आलों, त्याचा हा परिणाम !

पद्मलोचना—अहारे ध्यांना ! शेणाचे दिवे ओंवाळा.

सुभानराव—मला शेणाचे दिवे ? (हंसून) हां. मला पंचारती करणार होय ?

जयदेवराव—(आपल्याशीं) वा ! वहावा ! काय प्रेमांत आला आहे ! या नरपशूच्या तोंडचे हे घाणरे शब्द ऐकणें ह्यणजे आपला अपमान आपण करून घेणें, तसा हा प्रकार. (रागानें) पुढें होऊन याचे कान धरून या हरामखोराचें तोंड फोडून टाकूं काय ? (कांहीं विचार करून) नको पण. परस्पर शोभा चालली आहे, त्यापासून दुसरी एक आनंदाची गोष्ट ही कीं, मातोश्रीच्या संबधानें थोडीबहुत कुरकूर माझ्या कानां आली होती; तो संशय दूर झाला. बरें, तसा प्रसंगच आल्यास पहातां येईल. तर या उभयतांच्या दृष्टीआड उभें रहावें.

(जयदेवराव एके बाजूस उभयतांचा संवाद ऐकत उभा रहातो.)

पद्मलोचना-कारे कोडग्या निलाजग्या, इथून जातोस कीं नाहीं ? का शिपायाला हाक मारूं ? ह्यणजे चांगला चतुर्भुज हो-
शील. लोचट कूत्रं मेलं. अगदींच लाज नाहीं ह्यणजे काय ?

सुभानराव-कुत्रें ! छे ! मी जरी तुझें कुत्रें असतों तरी या देहाचें सार्थक झालें असतें. नेहमीं तुझ्या हाता खांद्यावर बसलों असतों, तुझ्या बिछान्यांत लोळलों असतों. यापेक्षां आणखीं काय पाहिजे ?

(तिजकडे पूर्ण दृष्टीनें पहात उभा राहतो.)

पद्मलोचना-पहातो पहा कसा मेला टोणगा. फुटले याचे डोळे (वोटें मोडते) थुः मेल्या तुझ्या तोंडावर. (तोंडावर थुंकते.)

सुभानराव-अहाहा ! (आनंदानें हंसून टाळ्या वाजवून) कामसंतापानें या देहाची लाही झाली होती; परंतु अमृताचा वर्षाव झाल्यानें पुनर्जीवनच झालें. सुंदरी, तूं कशाला या सेवका-करितां कष्टी होतेस ? तो अमृताचा उगम अधर माझ्या स्वाधीन कर ह्यणजे झालें.

(असें ह्यणून तिला धरूं जातो व ती एकीकडे होते.)

पद्मलोचना-पुरे, पुरे. तुझ्या मुरदाडपणाचा कळस झाला. हा निर्लज्यपणा पुरे कर. एकदां माणसानं सांगितलेलं लक्षांत आणावं. अति लघळपणा वरा नव्हे. तुझी ह्यणजे चारचौघा संभारित गृहस्थांमध्ये बसणारे उठणारे; पण अशा गुणानं कोणी पायपोसापाशींही उभे करायचे नाहींत. तर सांगतें, चांगला कानाला खडा लावून घ्या, नी पुन्हां असा मूर्खपणा करणार नाहीं ह्यणून शपथ घ्या. दुसरं कोणी असतं तर चांगली धिंड काढली असती, मी ह्यणून क्षमा केली.

सुभानराव-माझेंही पण तसेंच ह्यणणें आहे. असे तुमचे हे शब्द दुसरा कोणी एक क्षणभर देखील सहन करणार नाही; परंतु मीं ते कां सहन केले ? तर हे तुम्ही मनापासून बोलत नाही. तुमचा स्वभाव आज पुष्कळ दिवस मी जाणून आहे. शिव्याचशा काय ? पण दोन लाथा माराल तरी त्याचा मला आनंदच आहे. लाडके, अधिक काय सांगूं ? तूं माझी एवढी गोष्ट कबूल कर, मग या शरिराची तूंच मालकीण, तुझा बंदा गुलाम होऊन राहीन.

पद्मलोचना-तुझीं शंभर वर्षे पुरीं भरलीं असलीं तर कोण तुझं मरण चुकवणार ? हें तुझं बोलणं दुसऱ्या कोणी ऐकलं नाही, ह्यणून अजून वांचलास; नाहीतर हाड दिखील जाग्याला उरलं नसतं. चला, या मेल्या पाप्याचं कर्मचांडाळाचं तोंड दिखील पाहूं नये (जाऊं लागते, पण सुभानराव तीस आडवून धिटाईनें)

सुभानराव-हं. खबरदार. हा प्राण गेला, तरी तुला येथून जाऊं द्यायचा नाही. अरे वाः मी आज आरंभापासून तुझें बोलणें समजतों आहे. एकदां असं व एकदां तसं; घटकेत तीन रंग ! आजवर मला मधाच्या बोट्याचें आमिष लावून आतां तोंडघशी देणार ? तूं पाहिजे तो बहाणा कर, तूं किती किमतीची बायको आहेस, याची शहरांतील सर्व लोकांना ओळख आहे. या नाकबुलीनें काय परिणाम होईल, हें मी पूर्ण जाणून आहे, तुझा तो बुद्धा थेरडा नवरा, महाराजांच्या नाकांतील बाल आहे, त्याला ही गोष्ट तूं जाऊन कळवलीस ह्यणजे तो माझा प्राण घेईल, आणि तूं पतिव्रता चांगुणा होऊन बसशील येवढें-चना ? पण लक्ष्यांत ठेव, नांवाचा सुभानराव फाकडा आहे. तूं होऊन माझ्या गळां पडूं पहातेस आणि मी ना असें ह्यणतों ह्यणून मजवर बलात्कार केल्याचा आरोप आणतेस. असेंच सर्व

लोकांना सांगून तुझी फट्फजीती करीन. हें लक्ष्यांत आणून काय तें कर.

जयदेवराव—(एकीकडे) चोरा, हा तुझा वस्ताद येथें उभा आहे. मी ह्मणें लोकांना असें सांगतां. धर्मराजच तुझी, दम धर मूर्खा, अंगाला तूं स्पर्श कर ह्मणजे या जंबियानें तुझी मान तोडून जीभ बाहेर काढतां.

सुभानराव—हं. आटप काय तो तुझा बेत ठरूं दे. माझें ऐकलेंस तर माझा प्राण तुला अर्पण, न ऐकलेंस तर तुझा आज प्राणच घेतां.

पद्मलोचना—(आपल्याशीं) अगबाई ! हा काय या मेल्याचा जुलूम ! हा ह्मणतो तसें करायला चुकायचा नाही. लोक काय विचारतां ? तशा रीतीनेंही दूषण द्यायला कमी करायचे नाहीत. तर आता फार शहाणपण उपयोगाचं नाही. या काळतोंज्याची नजर चुकवून पळून जाण्यांतच शहाणपण आहे. (असें ह्मणून पळून जाते व तिच्या मार्गे सुभानराव जातो व त्याच्या मार्गे जयदेवराव जंबिया उपसून जातो.)

(पडदा पडतो १ अंक समाप्त.)

अंक २ रा. प्रवेश १ ला.

(स्थळ—मणिपूर महाल.)

(वृंदा उर्फ रतिदृष्टा आणि तिचा जार उधोजीराव.)

रतिदृष्टा—किती जरी आपण मला धीर दिला, तरी माझी भीति जात नाही. त्यांचा स्वभाव किती रागीट आहे, त्याचा आपल्याला अनुभव आहेच. त्या दिवशींचा शिकारखान्याजवळचा प्रकार लक्ष्यांत आहेना ? पिंजऱ्यांतून वाघ सुटून मोकळा

होऊन टाळा पसरून डुरकण्या फोडीत अंगावर आला; पण त्याची काडीभर भीति न मानतां त्याच्यावर तुटून पडून त्याचे सारखे दोन तुकडे केले. चाकराला तरवार घेऊन यायला कुठं थोडा उशीर लागला, ह्मणून त्या विचाऱ्याचा दिखील बळी. अग-बाई ! काय हा राग नी केवढं शौर्य ! ती आठवण झाली ह्मणजे अंगावर कांटा उभा रहातो.

उधोजीराव—झालें, हेंच तें वेड. त्यानें वाघ मारला, यांत तुला काय येवढें आश्चर्य वाटलें ? मग जर एखादी तूं लढाई पाहिलीस तर तुझी त्रेधा होऊन जाईल. माझा अजमास असा होता कीं, हा तुझा मानाजीराव शुद्ध रानवट मनुष्य आहे. याला पुढचा पांच अगदीं कमी. हा जर त्या मोकळ्या वावावर हत्यारावांचून गेला, तर खचित प्राणाला मुकून औषधावांचून ब्याद टळेल; परंतु तें अनुमान चुकलें.

रतिदृष्टा—माझ्या नशिबी अद्याप या अटकेत दिवस काढायाचे आहेत, ह्मणून ते वांचले.

उधोजीराव—तूं बिलकुल काळजी करूं नकोस. मी रात्र-दिवस त्याच वाटाघाटींत आहे. लवकरच त्याचा निकाल लावतो.

रतिदृष्टा—नकोग बाई. एक करतां भलतंच व्हायचं. नी तसं जर का कांहीं वाकडं झालं तर मग कुत्रं दिखील माझे हाल वनवास खाणार नाही.

उधोजीराव—हं:, पांच बोटें तुझ्या अंगाला लागतील, त्या दिवशीं त्याचा प्राण घेईन. नाहीतर शेवटीं मी तरी मरून जाईन.

रतिदृष्टा—असं अभद्र बोलूं नये. आपलं जर कां कांहीं भलतं सलतं झालं तर मी कशाला प्राण ठेवूं ? माझ्या करतां कां मला वाईट वाटतं ?

उधोजीराव-मजविषयीं अशी तुझी अप्रतिम भक्ति आहे, याकरितांच मीहि अत्यंत लंपट झालों आहे; नाहींतर परस्त्री इच्छा ! छत्. परस्त्री ह्यणजे कालकूट विष होय. याचें प्राशन केलें कीं, तत्काल मृत्यूचें बोलावणें आहेच. हें मी जाणून तुझ्या प्रेमपाशांत गुंतलों.

रतिदृष्टा-पुन्हां मात्र असं बोलूं देणार नाहीं; सांगून ठेवतें.
(रागावते.)

उधोजीराव-कां बुवा इतका राग कशा करतां ? असा काय मीं अपराध केला ?

रतिदृष्टा-कां नाहीं राग येणार ? मी ह्यणे त्या मेल्याची बायको. आपण व्हा पाहिजे तर त्याची बायको.

उधोजीराव-(हंसून.) ठीक ठीक ! मी त्याची बायको होऊं ? फार चांगलें. अहो, चारचौघांमध्ये, देव ब्राह्मणांच्या साक्षीनें तुझी जर बायको झालां, तर आतां ना ह्यणून कसें चालेल ?

रतिदृष्टा-हा कसला मेला जुलमाचा रामराम ? मी कुठं त्या गोष्टीला कबूल होतें ? मनानं मीं आपल्याला वरिलं आहे. गंधर्वविवाह हाच क्षत्रियांना मान्य आहे; तर मी त्या जुलमी कसाबाची बायको कशी झालें ?

उधोजीराव-पूर्वीं तुमचा माझ्याशीं विवाह ठरला असून, नंतर मानाजीशीं विवाह तुमच्या वडिलांनीं केला. केवढा हा विश्वासघात ! हें कृत्य त्यांच्या वयाला, बडेजावीला अगदीं अयोग्य होय. राज्याभिषेकाचा माझा बेत फसला मात्र, लागलेंच सर्व उलटलें. एकंदरींत लक्ष्मीला सर्व वश. मनुष्याची पारख फारच थोड्या लोकांना असते. तुमची बायकांची एक ह्यण आहेना, कीं-“ जिकडे तोलतें तिकडेच झुकतें. ” तसें झालें.

रतिदृष्टा—तें कांहीं असो. दुसऱ्याचा मी कांहीं निरवाळा देत नाहीं; पण मीं नाहींना आपलं वचन मोडलं ?

उधोजीराव—काय सांगूं लाडके, तूं दुसऱ्याची बायको होणार, हें जेव्हां मला समजलें तेव्हां मी अगदीं वेडा होऊन गेलों. जेवणखाण, झोंप, सर्व विसरलों. कांहीं सुचेनासें झालें; पण सुदैवानें एक युक्ति सुचली कीं, जोशीबुवाला तरी जाऊन विचारावें कीं, हें कसें काय लग्नाचें होणार ? त्याप्रमाणें त्यांना भेटून सर्व झालेली हकीगत सांगितली. त्यावेळीं ते ह्मणाले कीं, प्रत्यक्ष रीतीनें जरी तो तुझाला मिळाली नाहीं, तरी तिच्या सौख्याचे भोक्ते तुम्ही, हें ब्रह्मलिखित असें समजा. हें त्यांचें भाषण ऐकलें तेव्हां काळजी दूर झाली; व मी नंतर प्रत्यक्ष लग्नाच्या भानगडींत पडलों नाहीं.

रतिदृष्टा—प्रियकरा, हें भविष्य जोशांना कसें समजतें ? कोणी ह्मणतात कीं, देव रात्रीचा येऊन त्यांच्या कानांत सांगतो. खरं कां हें ?

उधोजीराव—(हळूच तिच्या गालावर दोन बोटांनीं मारून.) हा वेडे ! देव कधीं मनुष्याच्या आजवर दृष्टीस पडला आहे ?

रतिदृष्टा—पहा बरं, हें बोलणं आपल्याच गळ्यांत येईल. सांगूं का या प्रश्नाचं उत्तर ?

उधोजीराव—हां-हां. आतां वेदांतांमध्ये का तुमची गती चालूं लागली ? सांगा तर काय सांगणार तें.

रतिदृष्टा—जी वस्तु जगांत आहे, ती कधींकाळीं तरी मनुष्याच्या दृष्टीस पडते. जी नाहीं तिला नांवच नाहीं. तशी ईश्वर ही वस्तु जगांत कुठं तरी आहे, ह्मणूनच तिला नांव आहे; तर तो दृष्टीस पडला पाहिजे. दृष्टीस पडत नाहीं तर देव मुळीच नाहीं असें होतें.

उधोजीराव-शाबास प्रिये, कमाल आहे तुझ्या शहाणपणाची. अग तुला मी अगदीं भावडी समजत होतो. असलें हें रत्न त्या मानाजी पशूला ! माकडाला मुक्ताफल तशी ही गत ! असो. याचा तुला खुलासा सांगतो ऐक “ त्वं प्रतीयसे ज्ञानदृशां ” असें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे. त्याचा अर्थ-हे देवा, तूं सर्वत्र भरला असून कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहीस. या चर्मचक्षूंना तूं दिसत नाहीस. तरी योग्यांच्या ज्ञानदृष्टीनें तूं दृश्य आहेस. ‘ अकलसे खुदा पछानना ’ असें जें ह्मणतात तें हेंच.

रतिदृष्टा-वरं तें असो. हें भविष्य ज्योतिषाला कसं समजतं?

उधोजीराव-अग हें गणितशास्त्र आहे. त्या गणितशास्त्राच्या अभ्यासी पुरुषांना ज्योतिषी असें ह्मणतात. कितीएकांना त्या शास्त्राचा गंध नसतां पोट भरण्याकरितां ढोंगहि माजवितात.

रतिदृष्टा-पण तसे हे ढोंगी नाहीतना ? नसले तर त्यांना आणखीं एक प्रश्न करावा कीं, पुढें माझ्या नशीबीं आणखीं काय काय सोहाळे होणार आहेत ?

उधोजीराव-त्यांनीं एक मला विपरीत गोष्ट सांगितली; परंतु ती निःसंशय खोटी असावी. केवळ तुजविषयीं माझा ग्रह कसा आहे, हें पाहण्याकरितांच त्यांनीं असें सांगितलें असावें.

रतिदृष्टा-पुरे पुरे हे आढेवेढे. गोष्ट काय ती समजूं द्या ह्मणजे झालं.

उधोजीराव-सांगतोच तर आतां. शेवटीं तुझा अंत गाझ्या हातून होणार आहे.

रतिदृष्टा-हातू तिच्यारे. इतकंचना ? असं जर होईल तर ही ईश्वराची मजवर मोठी कृपा समजली पाहिजे. माझीही मनापासून तशीच इच्छा आहे.

(इतक्यांत घंटा वाजलेली ऐकूं येते)

उधोजीराव-किती वाजले ? दिवस बराच आलासा वाटतो.

रतिदृष्टा-अगवाई ! बोलत बसलं ह्यणजे भान जसं मुळींच रहात नाहीं. आपणाला वेड तर नाहींना लागलं. आतां त्यांची (नवऱ्याची) येण्याची वेळ झाली.

उधोजीराव-वेड ह्यणून काय विचारतेस. हें वाइलवेड मोठें वाईट असतें. हें ज्या पुरुषाला लागलें, त्याचा शेवटीं त्यांतच अंत होणार.

रतिदृष्टा-हं, आटपा; पुरेही थटा. आज फारच उशीर झाला. त्यांच्या जर कांहीं दृष्टीस पडलं तर उभयतांचा मोक्ष होईल.

उधोजीराव-अग जा. त्याची काय प्रतिष्ठा लावली आहेस. हें आपलें कर्म आज ना उद्यां उघडकीस येणार. हें जर मला समजतें, तर मी त्याला भिऊन तुझा नाद सोडला नसता का ? त्याची मला कांहींच पर्वा वाटत नाहीं.

रतिदृष्टा-ईश्वर करो आणि त्या मेल्याचा सत्यानास होवो. ह्यणजे माझे मन स्वस्थ होईल. बरं, आतां आपण चलावं. आज फारच उशीर झाला.

उधोजीराव-होय, माझे लक्षांत आहे; पण काय करूं ? माझे पाऊलच उचलत नाहीं. कायग, मला तूं जादू तर केली नाहीसना ?

रतिदृष्टा-मीं कांहीं जादू केली नाहीं; पण तुझीं मात्र खरोखर मला जादू केलीत. बरं आपण नाहींना जात ?

उधोजीराव-लाडके, मजविषयीं इतकें तुझें निष्ठुर मन असून मीच वेडेपणा करून तुझ्या मायापाशांत सांपडलों. हेंच का तुझें माझ्यावर प्रेम ?

रतिदृष्टा-जिवलगा, असें मला टोंचून बोलूं नका. मी सुखा संतोषानं का तुम्हाला जा असं ह्मणतें ? पुढच्या प्रसंगाला भ्यालं पाहिजे.

उधोजीराव-वरें तर जातों; पण एक अमृताचा घोंट !

रतिदृष्टा-मी नाहीं जा (हंसते)

उधोजीराव-(तोंड परतून रागानें) तर खचीत तुला माझा कंटाळा आला.

रतिदृष्टा-इतका नको राग. हं, होऊं द्या एकदां इच्छा पूर्ण.
(पडदा पडतो)

अंक २ रा. प्रवेश २ रा.

(स्थल-शहराबाहेरील एक ओसाड मैदान.)

(भवानराव, जाधवराव व सयाजीराव येतात.)

भवानराव-रामराम सयाजीराव. जाधवराव, तुम्हालाही रामराम.

जाधवराव-होय खरोखर आतां राम, राम, ह्मणण्याचीच पाळी आहे.

सयाजीराव-बाबानों, ही तुमची डावपेंचांची भाषा सुरू झाली ह्मणजे स्वस्थ तुमच्या तोंडांकडे मला पहात बसावें लागतें. मी साधा मनुष्य आहे. माझ्याशीं जर तुम्हाला बोलायाचें असेल, तर साधें बोलणें चालूं द्या.

भवानराव-होय, मी तेंच विचारणार होतों. करावयाच रामराम कसा असतो आणि ह्मणावयाचा कसा असतो ?

जाधवराव-रामराम असें तुम्ही केव्हां ह्मणतां ?

सयाजीराव-केव्हांसे काय ? आपल्या स्नेहाची गांठ पडली ह्मणजे.

भवानराव-हां-आतां आलें माझे ध्यानांत. मरतेवेळीं राम, असें ह्मणतात.

जाधवराव-झालें तर. ह्मणा आतां राम. झांका डोळे.

सयाजीराव-ते कां ?

जाधवराव-ते कां ? कां ह्मणजे पोटाला अन्न मिळत नाही, ह्मणून राम ! !

सयाजीराव-हें बोलणें तुझाला शोभत नाही; परंतु सध्यां माझी वेळ मात्र तशी आहे. कारण आम्ही पडलों इनामदाराचे बच्चे. आजपर्यंत वडिलांनीं मिळवून ठेविलेला पैसा सर्व संपून गेला.

भवानराव-माझी तीच अवस्था झाली आहे. शिलकी पैसा गेला सारा ऐषआरामींत. वेतन होतें तें सरकारांनीं काढून घेतलें. आतांशा आपले तुमच्यासारख्या धूर्त लोकांचे धोरणानें चालतो ह्मणून कसा बसा गुजारा चालला आहे; पण पुढें प्रसंग कठीण आहे.

सयाजीराव-रास्त आहे भवानराव. हे जाधवराव ह्मटले ह्मणजे हरहुन्नरी. यांना हें भाषण शोभत नाही. अहो जाधवराव, तुम्ही लाथ माराल तेथें पाणी काढाल. वाघासारखे शूर वाघ तुम्ही व अशी दिलगिरी ? मग आम्हीं काय करावें ?

जाधवराव-गड्यांनीं, तें आमचें शहाणपण आतां कांहीं चालत नाही. आज काल दिवस शूरांचे नव्हेत. खुशामती, धूर्त, अशा चोरांचे दिवस आले आहेत. अरे, माझे तर नांवच नको; पण वाघापेक्षां सवाई वाघ जे सुभानराव, त्यांची पहा कशी बितली आहे. सुभानराव हे एक या शहरांतले जरीपटक्याचें निशाण. काळाप्रमाणें ज्याचें नांव घेण्याची लोकांना दहशत वाटे, तो सुभानराव -वाघ- आज पिंजऱ्यांत सांपडून बायकापोरांनीं त्याची विटंबना करावी ?

सयाजीराव-(घाबरून) काय ? काय ह्यणतां ? सुभानराव पिंजऱ्यांत सांपडले ? छे ! अहो सर्व लोक ज्यांना भितात; ते कोणाला भिताल ?

जाधवराव-अहो हळू बोला. नाहींतर सध्यां आह्मांला अंधारकोठडींत जावें लागेल.

भवानराव-हें काय बुवा आश्चर्य ? राजद्रोह केल्याचा त्यांच्यावर गुन्हा शाबीत झाल्यावरून त्यांना नौकरीवरून दूर केलें होतें; परंतु पुन्हां ते प्रतापरावाच्या वतीनें खाजगी दिवाण होणार, असें ऐकलें असून मध्यें हें काय विघ्न उपस्थित झालें ?

जाधवराव-अरे, तो प्रतापराव तोच गुलाम मोठा नीच मनुष्य आहे. आजपर्यंत झालेल्या अनर्थांला व पुढें होणाऱ्या अनर्थांला तोच कारण आहे. बरें आहे ह्यणावें. प्रतापरावा, पाहून घेऊं.

सयाजीराव-आजचा हा तुमच्या बोलण्याचा रंगच निराळा दिसतो.

जाधवराव-होय, तो पूर्वीचा रंग गेला. चट सारी काळ्य रंगाची छाया आली. त्या अर्थीं आतां लवकरच काळें केलें पाहिजे

सयाजीराव-पण असें झालें तरी काय ? आज सुभानराव कोठें आहेत ?

जाधवराव-अरे गड्या, हळू बोल असें एकदां सांगितलेंना?

भवानराव-जाधवराव, तुम्ही देखील ज्या अर्थीं इतके भितां त्या अर्थीं खचीत कांहींतरी विकट प्रसंग आहे, यांत संशय नाहीं; पण कारण समजेल तर कांहीं उपाय करतां येईल.

जाधवराव-तुम्हांला सर्व सांगतो; पण येथें एक 'अक्षर उच्चारितां उपयोग नाहीं. आह्मी त्रिवर्ग सुभानरावाचे साथीदार

असें ठरल्यावरून आह्मांलाही पकडून कैद करण्याबद्दल सरकारी हुकूम सुटला आहे, तर चला त्या पडक्या देवळाजवळ जाऊं. सुभानरावही तेथेंच येणार आहेत. तेथें गेल्यावर सर्व हकीकत ते स्वतः सांगतील.

(सर्व निघून जातात.)

अंक २ रा. प्रवेश ३ रा.

स्थळ—(राजमहाल.)

(वृंदा (रतिदृष्टा) व मानाजीराव.)

मानाजीराव—कसें काय सरकार, मला बरोबर एक महिन्याची रजा पाहिजे, ठरल्या मुदतीपेक्षां जास्त दिवस लागल्यास आपल्या मर्जीस येईल तो दंड करावा.

वृंदा—मी जाऊं. द्यावयाची नाहीं, हा माझा एकच शब्द. इतकें सांगत असून जर जाणें असेल तर माझी वाट लावून मग काय तें खुशाल करावं.

मानाजीराव—समजदार मनुष्यानें असा हट धरूं नये. मी देखील जावें, जावें, असें तोंडानें ह्मणतो; परंतु मनाची धांव मार्गें मार्गें ओढ घेत आहे. तुजवांचून एक क्षणभर तरी मला गमते ? पण काय करूं ? रत्नपुरास जाणें भाग आहे.

वृंदा—मेली मीच वेडी. मलाच लाज नाहीं, असं ह्मटलं पाहिजे. मघांपासून भाटासारखी बडबड करितें आहे, पण इकडं कांहीं मनावर घेणं होतं आहे का ? 'येरे माझ्या मागल्या.' शेवटीं असंचना ? आपल्याला खरोखर जाणं असेल तर मग कशाला विचारावं ? पण एक सांगतें. पुनः मी कांहीं दृष्टीस पडावयाची नाहीं.

मानाजीराव—वा ! मग तर फारच शहाणपण ! काय

मला चेटूक करून भारून टाकिलें आहेस ! ईश्वर जाणे. पाली-
ला पाहून विंचू जशी आपली नांगी खालीं टाकितो, त्याप्रमाणें
तुझ्या जवळ आलों ह्मणजे माझा राग, अभिमान जागच्या जागीं
जिरून जातो.

वृंदा-हो. हो. बोलणं मात्र तेवढं ऐकून घ्यावं. अगदीं जशी
खडोसाखर. पण करणी-

मानाजीराव-बरें. आह्मीं आपल्या तोंडानें सांगण्यांत
काय अर्थ आहे ? त्या विचाऱ्या ईश्वराला डोळे आहेत. तो सर्व-
साक्षी आहे. अरेरे प्रिये, तूं ह्मणतेस तसा माझा स्वभाव निदान
तुजपाशीं नाहीं. आह्मीं पुरुषांनीं तुमच्या सारख्या माधुक मनुष्या-
जवळ जरी आपलें शिर कापून ठेविलें तरी तुमचा विश्वास नाहीं
तो नाहीं. अग, मनुष्य कसाही तिरंदाज, कावेबाज असो, त्याचीं
कपटकारस्थानें इतर ठिकाणीं चालतील; परंतु बायकांजवळ तो
शुद्ध वेडा होऊन जातो. या गोष्टीचा तुला अनुभव आहेच. पहा,
ज्या मानाजीपुढें कोणताही मनुष्य उभा राहण्यासही धजत
नाहीं, तोच मी हा मानाजीराव तुजजवळ गोगलगाय होऊन
गेलों आहे.

वृंदा-अग वाई ! थट्टेच्या बोलण्यांत इतकं कशाला निर्वाण
पाहिजे ? नी मनाला तरी इतकं कां वाईट वाटून घ्यावं. माझ्या-
वर आपली किती प्रीति आहे हें मला नाहीं का ठाऊक ? तें मीं
बरचेवर बोलून का दाखविलें पाहिजे ? इतर बायकांप्रमाणें तोंड-
पुजेपणा करायला मला नाहीं येत; पण मी असं विचारितें.-आ-
पल्याला जर गेलंच पाहिजे तर मला बरोबर न्यावी. मी बरोबर
आलें तर लाज का वाटते ?

मानाजीराव-याचें कारण सांगूं तर ? ऐक. (मागें पुढें
कोणी नाहीं असें पाहून) हें पहा-हा आपला उधोजीराव. त्याचा

अलीकडे अगदीं चमत्कारिक स्वभाव झाला आहे. भारीच त्याची चंचलवृत्ति झाली आहे. आजपर्यंत जितका माझ्या हुकमांत वागत होता, तितका गैरहुकमी झाला आहे. मला वाटते त्याला कोणी तरी भेदी सामील झाला आहे. आपण उभयतांही येथून निघून गेलों आणि पश्चात् त्यानें जर कांहीं राज्याची उलटापालट केली, तर आपली केवढी हानी होईल? सबब आम्हां दोघांपैकीं कोणीतरी येथें जरूर राहिलेंच पाहिजे. शिवाय मी एकटा सडा गेल्यानें परत लौकर येण्याला चांगलें साधन होईल. हेंच तुम्हाला न नेण्याचें मूळ कारण आहे. तुमचीही मजप्रमाणेंच त्याला दहशत आहे.

वृंदा-बारा वर्षांत एक निरोप नाही, कां कधीं एक दिवस कोरडा समाचार दिखील घेतला नाही, नी अकस्मात् कसा आपल्याविषयीं भावोजींना भेटीचा पान्हा फुटला ?

मानाजीराव-लहानपणीं आमची एकमेकांवर अतिशय प्रीति होती. तीर्थरूपांच्या पश्चात् दौलतरावांना राज्याभिषेक झाला, तोच द्वेषांकुर इतका विस्तृत झाला कीं, एकमेकांनीं एकमेकांचें पुनश्च मुखावलोकनहि करूं नये. ते पूर्ण सत्ताधीश, त्या अर्थी आमच्या वांट्याला परतंत्रता आलीच. ती मला सहन होईना, राज्यविभागाविषयींचें माझे भगीरथ यत्न निष्फल झाले. त्या प्रकरणांत माझ्या पक्षाचे व प्रतिपक्षाचे सर्वच लोक अधिकारभ्रष्ट झाले; परंतु सुदैवानें त्याच संधीस या मणिपूरच्या जनकोजीराजाचें मला निमंत्रण आलें. पुढें सहजीं तुमचाहि लाभ झाला. झालें. आमचा अन्नोदकाचा ऋणानुबंध इकडेच आहे, असें समजून आम्ही तिकडचें नांवच सोडून दिलें.

वृंदा-अगबाई ! काय ह्यणतातना ? 'डोंगरचे आवळे, नी समुद्राचें मीठ.' तशी गत. आपण इकडं आलांत ह्यणूनना मला

पदरांत घेतली ? परंतु इतक्या लांब आपल्यालाच काय ह्मणून बोलावणं आलं ?

मानाजीराव-हा उधोजी जसा आमचा गुरुबंधु, त्याच-प्रमाणें जनकोजीराव राजे व आमचे तीर्थरूप गुरुबंधु असून परम स्नेही. लहानपणच्या माझ्या साहसी स्वभावावरून जनकोजीची मजवर फार प्रीति. त्यांचा जेव्हां अंतकाळ होण्याचा समय जवळ आला, त्यावेळीं हा उधोजी अगदीं लहान असल्यामुळें राज्य-सूत्र चालविण्याकरितां माझें कारण पडलें. (दासी येते तीस पाहून) कां ग ?

दासी-बाहेर छोटे सरकार उभे आहेत. ते आंत येण्याची परवानगी-

मानाजीराव-(तिरस्कारानें) कोण ? सरकार ? हं: हं: तुह्यांसारखीं तोंडपुर्जीं माणसें आहेत, त्यांचीं सापा सारखीं तोंडेच चेंचून टाकलीं पाहिजेत; चारगट. हरामखोर. (वेडावून ह्मणतो) " सरकार आले आहेत. " खबरदार, पुन्हां सरकार सरकार ह्मणून ह्मणालीस तर नाक कापून टाकीन. समजलीस ?

वृंदा-अगबाई, उभी रहा. परकं मनुष्य जर जनानखान्यांत येत आहे, तर मला पडद्याच्या आड झालं पाहिजे.

मानाजी-प्रिये बैस. उठण्याचे श्रम कशाला. तो आपला उधोजी ह्मणजे पोरप्रमाणें नौकर, त्याला काय भ्यावयाचें कारण ?

वृंदा-इशश ! ह्मणून काय झालं ? परकी मनुष्य, त्यांतून जाणता पुरुष तो. त्याच्या मी नाहींग बाई दृष्टीस पडायची.

मानाजी-कायगे ए झोटिंग, सैतान, उभी कां ? जा त्या तुझ्या सरकारदिरकारला घेऊन ये.

(दासी व वृंदा आंत जातात.)

(उधोजी प्रवेश करून)

उधोजीराव-प्रतापराव दिवाण रत्नपूरकर आपल्या भेटिस येत आहेत.

मानाजीराव-नको कोणीं हटलें आहे ?

उधोजीराव-मी सूचना करण्याकरितां आलों होतो.

मानाजीराव-सूचना ? ती कशाला ? त्याचें काय कारण ? (तुच्छपणानें) प्रतापराव ह्मणजे ते कोणी वाघ, हत्ती, आहेत किंवा राक्षस ? अगर परचक्र ? तेव्हां त्यांची भीति मनांत आणून आह्मीं सावध रहावें, याकरतां ही तुमची हुषारी ? वा, वहावा ! उधोजीराव. कोण्या रीतीचें हें तुमचें भाषण ? "अहो, बोलवूं पाठविल्या मनुष्याला पुन्हां परवानगीचें कारण काय ? पहा बुवा, कांहीं धोरण संभाळून बोलत चला. आजपर्यंत आह्मीं होतो, कशाही रीतीनें संभाळून घेतलें. आतां हा राज्यभार तुमचा तुझाला संभाळावा लागेल.

उधोजी० - (मनांत) शाबासरे गाजी ! लुच्चा पाजी ! पहा ! कसा सत्ताधारीपणा गाजिवतो ! कसा बादशाही घाट घालतो आहे ! तें तुझें धोरण, तुझें शहाणपण, तुझें तुलाच असो.

मानाजीराव-कां उभे कां ? शकुन कसचा पहातां ?

उधोजी- (मनांत) शकुन तुला सुळावर चढविण्याच पहातो.

मानाजी-प्रतापराव येत आहेत ह्मणून सांगितलेंत, ते कुठें आहेत; घोड्यावरून येत आहेत कीं हत्तीवरून ?

उधोजी-(मनांत) त्यांना कशाला पाहिजेत हत्ती घोडे ! ते पायींच येत आहेत. तुला मात्र येथून गाढवावर बसवून पाठवून देतो. (उघड) नाहीं सरकार ते पायींच येत आहेत.

मानाजी-बोलवा तर त्यांना लवकर. जास्त बोलल्यानें माझी तब्यत बिघडते.

उधोजी-(मनांत) मेलास तर फारच उत्तम होईल. काय करूं रे चोरा, हे तुझे वाग्वाण माझ्या मर्मस्थानाचा भेद करितहेत. हरामखोरा, तूं माझ्या वरांत शिरून अशा रीतीचा अम्मल मजवर ? अरे विकत घेतलेल्या गुलामावर देखील अशा प्रकारचा कडक हुकूम कोणी चालवीत नसतील. बरें बरें, दगडा-खालीं हात सांपडला आहे तो सोईनेच काढला पाहिजे. अशा वेळीं मी क्रोधवश झालों तर पुढील माझे बेट निष्फल होतील; इतकेंच नाही, तर चिरकाल मला बंधन होईल. (उघड) मानाजीराव, प्रतापराव आले. (प्रतापराव दिवाण येतात.)

प्रधान-(लवून मुजरा करून.) महाराजांचा जयजयकार असो.

मानाजी-हं चूप. जयजयकार असो; आहे जयजयकार. रत्नपुरांत आमचा तुम्हीं पुष्कळ जयजयकार केलात. पुन्हां तसाच जयजयकार करण्याकरितां आलांत कीं काय ?

प्रधान-सरकार, मी आपणा उभयतां सरकारांचा हलाल नौकर आहे. आपणांविषयीं कृत्रिम मी कधीं करणार नाहीं. लबाड लोकांनीं आपल्याला भलत्या सलत्या गोष्टी सांगून आपलें मन बिघडविलें.

मानाजी०-बस्स बस्स. बडबड करूं नका. मी तुम्हाला पुरा ओळखून आहे तुम्ही लोक कसे आहांत ? गोडबोले, स्वार्थसाधू, कल पाहून तोल देणारे, तुमच्या कानमंत्राचे हे परिणाम..

प्रधान-सरकार, आपण ज्याअर्थीं असें ह्मणतां, त्याअर्थीं तें सत्यच असावें. माझा दोष कदाचित् मला कळून आला नसेल. खरोखर मजविषयीं आपला असा पूर्णग्रह झाला असेल तर शिर हजर आहे.

मानाजी-पुन्हां आपलेंच. फक्त निरोप काय तो कळवा.

प्रधान-निरोप दुसरा कांहीं नाही. दौलतराव महाराजांना आपल्या वांचून दुसरें कांहीं सुचत नाही. “आपल्या येथें कितीहि व कशाही अडचणी असल्या तरी बाजूस ठेवून रात्रीचा दिवस करून मला जरूर भेटावें. जर भेट न होईल तर मी हें राज्य सोडून अरण्यांत निघून जाईन मी यापुढें या जगांत कांहीं दिवस जिवंत असावें असें तुह्यांस वाटत असल्यास मला भेटलें पाहिजे.” त्यांना केवळ आपला ध्यास लागला आहे.

मानाजी-कालचक्र माझ्या स्वाधीन नाही. तें स्वाधीन असतें तर तुमच्या इच्छेप्रमाणें दिवसाची रात्र व रात्रीचा दिवस मी स्वतंत्र रीतीनें केला असता. भाषा पद्धतीची तुमची खूप कमाल आहे. माझ्या वियोगानें दौलतरावांना अति काळजी लागली आहे. तुह्यालाही महाव्याधि जडली असेल. होयना ? वा !

प्रधान-सरकार प्रत्यक्ष अवलोकनानें जें मला दिसलें तें चरणांपाशीं निवेदन केलें आहे. तात्पर्य, प्रतापपूरच्या लढाईत आमचे लढाऊ सरदार पडले त्या वेळेपासून सरकार फारच हवालदिल आहेत. (मध्येच मानाजी निघून जातो) (उधोजीस उद्देशून.) अं, हा काय प्रकार ? माझें बोलणेंही पुरें न ऐकून घेतां सरकारस्वारी उठून गेली. दुर्दैव माझें !

उधोजी-तुमच्या सरकारास पिताचा फार विकार असल्यानें त्यांची तब्यत अगदीं तोळामासा झाली आहे. त्यांच्या बडेजावीला ह्मणा अगर दुसरें कांहीं ह्मणा, फार बोलणें सहन होत नाही; प्रकृति फारच नाजूक.

प्रधान-परंतु हे जर रत्नपुरीं आले नाहीत, तर आमच्या हुजूर सरकारांची फार दिलगिरी होईल. काय करावें ?

उधोजी-बिन्नतोड काम, त्याला उपायच नाही.

प्रधान-आपण कोण ?

उधोजी-मी आपला आहे असाच एक इश्वराच्या घरचा पापी प्राणि. मला उधोजी असें ह्मणतात.

प्रधान-तीर्थरूपांचें नामाभिधान ? व आपला अधिकार ?

उधोजी-कसचा अधिकार, अधिकारही नाही व आधारही नाही, ही सध्यांची स्थिति आहे.

प्रधान-छे ! छे ! हें दिलगिरीचें आपलें भाषण दिसतें; परंतु हें आपलें राजतेज कांहीं छपत नाही. शिवाय आपण राज-गृहांतच जर प्रवेश करितां तर यापेक्षा अधिकार तो कोणता पाहिजे ?

उधोजी-हं ! राजगृहांत प्रवेशं झाल्याची मातब्बरी कोणती ? राजपदच मिळालें पाहिजे, अशा कुळांत माझा जन्म. परंतु प्रारब्धदशा ! मी जनकोजीचा पुत्र. माझें नांव उधोजी. सध्यांचा अधिकार गुलामगिरीचा.

प्रधान-येथील माजी राजे जनकोजी आपले तीर्थरूप ? ओ हो हो ! ! महदोष ! महदोष ! मी अपराधी आहे. मला क्षमा करा. (पायां पडतो.)

उधोजी-भलतेंच नाही तर ! आपण मजजवळ क्षमा मागण्यासारखा अन्याय तरी कोणचा ? मी आपल्या सारख्या वडील बुद्धिमान् पुरुषांना माझ्या तीर्थरूपाप्रमाणें मानितों, जसा आपला जयदेव तसाच मलाही पुत्र समजावें. मीं मात्र आपणापाशीं क्षमा मागणें हें योग्य आहे. कारण आपणासारखे सद्गृहस्थ माझ्या घरीं पाहुणे आले असतां त्यांचा कांहींच सत्कार न होणें ही केवढी लजेची गोष्ट ?

प्रधान-सरकार, या आपला ह्मणवलेल्या नोकराचा पाहुणचार कशाला ? असा कोण मी अरेराव ?

उधोजी-आपली अरेरावी नाही, ह्मणूनच तशा मानाला पात्र आहांत.

प्रधान-खऱ्या कुलशील राजकीय पुरुषाची योग्यता याच लक्षणांवरून जाणायची कीं-आपल्याकडे कमीपणा घेऊन कमी मनुष्याला थोरपणा द्यावयाचा. बरें आतां मी कसें काय करावयाचें ? नकार किंवा रुकार मला कांहींच समजला नाहीं.

उधोजी-उं:-त्याविषयीं तुह्मीं निष्काळजी रहा. त्यांचा रत्नपुरास निघण्याचा बेत पूर्वींच ठरला आहे; परंतु अमुकच दिवशीं अमुकच वेळीं निघतील हें मात्र ठाम सांगतां येत नाहीं.

प्रधान-देव करो आणि आपल्या वाणीला यश येवो. (दासी येते.)

दासी-महाराजांनीं असें सांगितलें आहे कीं, "सर्व लव्याज-म्यानिशीं आजच्या आज तुह्मीं रत्नपुरास जाण्याकरितां निघा. मीही आजच निघणार. "

प्रधान-उधोजी महाराज, आपला तर्क खरा झाला. हें आपल्या कसें लक्षांत आलें ? ही आजच्या आज तयारी तरी कशी व्हावी ?

उधोजी-तर्क कसचा ? असा काय त्यांत वेदांत सिद्धांत आहे ? काय सांगूं दिवाण साहेब, तुह्मी लोक युधिष्ठिर शकांतले, तेव्हां या सैतान शकांतील नीच लोकांचे बालंपेंच तुह्माला कसे समजतील ? अहो, तो बायकोची परवानगी मागण्याकरितां गेला आहे. या कर्मकांडांतील कथा सांगण्याची देखील लज्जा वाटते. पुष्कळ प्रीतीच्या स्त्रीपुरुषांचे मीं जोडे पाहिले; परंतु या बाइलबुद्ध्यां मानाजीचा मासला फारच क्वचित्. गुरूचें, बापाचें, मित्राचें, वचन ह्यणजे साळीचा कोंडा. यांचें दैवत, श्रुति, स्मृति, ह्यणजे बायको !

प्रधान-ईश्वर करो व तीं आहेत अशाच आनंदांत राहोत.

उधोजी-(मनांत) आहेत अशा स्थितींत खुशाल जन्मभर

राहोत. आमच्या सुखांत व्यत्यय न आला ह्यणजे झालें. (उघड)
बरें चला. तुझीं सर्व तयारी लवकर केली पाहिजे.

प्रधान—दहा बारा घटका दिवस राहिला, इतक्या अवकाशांत ही येवढी तयारी कशी होणार ? दोहोंकडून संकट.

उधोजी—मी जे आपल्याला बालंपेच ह्यणून सांगितले ते हेच. आपला मतलब, किंवा दोष लोकांना न समजूं देण्याचा हेतु. प्रसंग पडेल तशी वाचाळपंचविशी. कोणी खरें सांगो खोटे सांगो. अहं विशेषः.

प्रधान—कसेही असोत, आह्याला ते वंद्य आहेत; बरें चला तर.

उधोजी—ठीक आहे. हा मी निघालों, आपल्या मदतीला (मनांत) हा गृहस्थ पापभीरु आहे, याजवळ जास्त बोलतां कामां नये (दोषे निघून जातात.)

अंक २ रा. प्रवेश ४ था.

(वृंदा (रतिदृष्टा.) व मानाजी पूर्ववत आसनस्थ दृष्टीस पडतात.)

वृंदा—घटकेंत हजार बुद्धी. “ मी रत्नपुरास जात नाहीं. ” असं मला वचन एकवार दिलं नी पुन्हां कोणा मेल्याचा उपदेश झाला ?

मानाजी—मी कोणाच्या उपदेशानें वळणारा आहे ?
फक्त तुझीं—

वृंदा—जावं, माझं निश्चयांत मात्र अंतर होणार नाहीं (रडते.)

मानाजी—प्रिये, असें कां बरें? मी लवकर येतो. लाडके, रडूं नको. तुझ्या नेत्रांतून एकेक अश्रु बिंदु पडतो, तितके माझ्या हृदयांतून रक्तबिंदु पडत आहेत. उगा उगा माझ्या जिवलगे, रडूं नकोस. आनंदानें मला एकदां जा असें ह्यण.

बृंदा-जाणार तर जा. ही पहा मी विहीरीची वांट धरली.
(दूर जाऊन उभी रहाते.)

मानाजी-अबबब् ! हा असा अनर्थ होणार तर मी कधींच जायचा नाहीं. अरे, इतके जे परिश्रम करावयाचे ते कशाकिरतां? एक तुझ्या साठीं. ती तूच जर दुःखी तर मला सुख कोठून ! या, या, सरकार, मी शपथ वाहूं का ? मी खरोखर जात नाहीं.

बृंदा-(दुरूनच मनाशीं) आतां फार आग्रह करून उपयोग नाहीं. माझंच शहाणपण मला नडायचं; तर याला जाण्याचा रुकार द्यावा. जाऊं दे साडेसाती. पण आणखीं थोडंसं याला रडून दाखविलं पाहिजे. (उघड) शपथ कशाळा द्यायला पाहिजे, मी जाऊं नको असं कशाकरितां ह्मणतें, तर मजवांचून एक क्षण गमत नाहीं, मग इतके दिवस कसे जातील ? तिकडं गेल्याचा पश्चात्ताप होऊन माझ्या काळजीनं जर कांहीं आपल्या जिवाचं भलतंसलतं करून घेतलं तर ? ह्मणून रडायचं (मनांत) आणखीं थोडं रडून असंच बोल्लं पाहिजे ह्मणजे तेवढ्याच थोरपणानं स्वारी जीव द्यायलाही कमी करणार नाहीं. (उघड रडत) पुन्हां भाऊजींचं अपेश माझ्या कपाळीं येणार. शिवाय तिथं गेल्यावर कदाचित् आपल्या वांटणीचं राज्य मिळेल, तो तोटा होणार; नी सर्व हें एक माझ्यामुळं, तर माझंच च्यार दिवस काय होईल तें होवो. पण सांगून ठेवतें, एका महिन्यावर रहातां उपयोगी नाहीं. (मनांत) आतां काय करावं ! जितकं संभाळायला जावं तितकं फसतं. याला एका महिन्यानं ये, असं ह्मटलं, तर महिन्याचा दुसरा दिवस दिखील उजाडूं द्यायचा नाहीं. बरं पुढं आणखी काय ह्मणतो तें ऐकून घेऊन त्या प्रमाणं करावं. (उघड) आलं का लक्षांत, इकडची आठवण असूं द्या. नाहींतर भाऊजींच्या प्रेमांत माझा विसर पडेल.

मानाजी—तुझा विसर ! व तो मला ! नांव कशाला घेतां? अग तुझे करितां मी आपला प्राण देण्यालाही तयार आहे, तो दुसऱ्याची पर्वा बाळगणार ? विशेषतः जाण्याचें मुख्य कारण तर तुला सर्व माहितच आहे. आपण होऊन ज्याअर्थी त्यानें बोलाविलें, व मी त्याच्या मानास्तव जाणार, तर मी ह्मणेन तसें त्याला ऐकणें भाग आहे. एका महिन्यापेक्षां जास्त दिवस लागायचे नाहींत.

वृंदा—(मनांत) झालं. मी ह्मणायची फुरसद, एकाच महिन्यांत येण्याची कबुली ! (उघड) गेल्या सारखे च्यार दिवस अधिक लागले तरी चिंता नाहीं; पण काम फत्ते झालं पाहिजे. आज ना उद्यां हें राज्य जाणारच. मग आपण कुठं जायचं ? तेव्हां आधिच सोय पहावी.

मानाजी—हें मणिपूरचें राज्य आतां परत उधोजीला मी तर देतच नाहीं. एखाद् दिवस संधी साधून त्याला गोळी द्यावी, ह्मणजे निकाल. पण हें काय बरं प्रिये, तूं दूरच उभी राहिलीस, जवळ ये.

(वृंदा जवळ येऊन बसते.)

वृंदा—तर मग खास निश्चय झालाना ? अग वाई, आतां मला कसं करमेल ? मला झोंप कशी येईल; अन्न कसं गोड लागेल ! मुहूर्त देखील निघण्याचा आतांच ठरला असेल, नाहींतर ह्मणणार होतें. आजची रात्र तरी सुखानं गेली असती. प्रियकरा, एकदां शेवटचं आपल्याला डोळे भरून पाहून घेतें (आलिंगून) या पुढं माझा प्रियकर कधीं दृष्टीस पडेल तो पडो. जा-जा. मी डोळे झांकतें. महाराज, तिकडं गेल्यावर माझा विसर पडणार नाहींना ? (डोळे झांकून बसते.) गेलां का ? नसलां गेलां तर आणखी एकदां या पापिणीला दर्शन द्यावं.

मानाजी—सखे तुला पापिणी असं कोण ह्यणेल ? तुझ्यासारखी पतिव्रता या जगांत कोण आहे ? परपुरुषानेंचसें काय, परंतु या सूर्यनारायणानें अद्याप पाहिलें नाहीं. वायूनें या तुझ्या पवित्र शरिराला स्पर्श केला नाहीं. अशी तूं महासाधिव स्त्री. बरें तर येतो आतां, फार उशीर झाला. येथून निघाल्यापासून प्रत्येक घटके घटकेचा तुला समाचार कळवीत जाईन, वेळेवर अन्नपाणी घेत जा. वेळेवर निजत जा. प्रकृतीला जपण्यांत आळस करूं नको.

(पडदा पडतो.)

अंक २ रा. प्रवेश ५ वा.

कचेरी बाहेरील दालन.

(उधोजी व प्रधान प्रवेश करतात.)

प्रधान—या अपरिचित स्थळीं कोणाशीं परिचय नव्हता, कामगिरी तर अशा प्रकारची नाजुक. त्यांत घाई पराकाष्ठेची ! सर्वच गोष्टीनें माझी त्रेधा उडाली असती; परंतु दैवबलानें आपली गांठ पडली ह्यणून सर्व निभावलें. चांगल्या वाईट स्वभावाच्या कित्येक लोकांचा माझ्याशीं बराच संबंध आहे; परंतु असा सुस्वभाव, परकार्ये दक्षता, मनमिळाऊपणा, फार कमी. बरें, इतकें माझें आगतस्वागत करण्याची माझी योग्यता ! तर तीहि नाहीं.

• **उधोजी**—असें काय भलतेंच बोलावें. असें माझें कोठें संचित पुण्य आहे कीं, आपणासारख्या वडील मनुष्यांची माझ्या कडून आणखी कांहीं दिवस सेवा घडावी ! प्रसंगानें गांठी पडतात, त्यावेळीं परस्परांनीं यथाशक्ति सहाय्य करणें हें मनुष्य ह्यणविणाऱ्या प्राण्याचें कर्तव्यच आहे. आतां योग्यताच पाहूं गेल्यास सर्वगुणसंपन्न, निर्दोष असा एक ईश्वर आहे. इतर सर्व डाग

लागलेलेच लोक आहेत. आह्मासारखे उथळ स्वभावी अल्पस्वल्प सत्ताबलाने दुसऱ्याचे दोष उघड बोलून दाखवितात इतकेंच. तसें परवश मनुष्याला बोलून दाखवितां येत नाहीं.

प्रधान—सरकार, भाषणाचाच ओघ आला ह्मणून बोलतो, आपली बेअदबी झाली असेंहि आपल्या मनांत येणार नाहीं, ह्मणून विश्वासून सांगतो— या दूरदर्शी पोक्त विचाराने माझ्या बाळासाहेबाची मलां आठवण झाली, तोच एक गुणी असा मला जो अभिमान होता तो गेला. त्याच्यापेक्षां आपण कांकणभर गुणाने अधिक. योग्यता पाहिली तर आपण सेव्य, तो सेवक, इतकें महदंतर! खरोखर आपला स्वभाव पाहून मला फार संतोष वाटला.

उधोजी—मला चांगलें ह्मणावें इतकाच आपला हेतु. वस्तुतः गुणगंधाचा अभाव. एखाद्या पवित्र ब्राह्मणाला सूर्याची उपमा देतात, ह्मणून सूर्याची योग्यता ब्राह्मणाला येईल ? सूर्य तो सूर्य, ब्राह्मण तो ब्राह्मण. त्याचप्रमाणे जयदेवाची सूर्याप्रमाणे योग्यता असून उपमा कारण मी. बरें त्याला माझा कुशल वृत्तांत कळवा. हल्लीं त्याचे शास्त्रादि अध्ययन सर्व संपलें असेल. आमच्या विध्यानिधी आचार्यांचे आपले चिरंजीव पट्टशिष्य झाले होते. प्रसाद त्यानेंच मिळविला.

प्रधान—जशी गुरुकृपा तशी राजकृपाही त्यानें मिळविली आहे. माझ्या पश्चात् राजकारभार तोच पहात असतो. स्वभाव त्याचा व आपला एकच- आकारांत काय तो बदल आहे. येथें आपला आंरभो परिचय झाला, त्यावेळीं समाधान वाटलें परंतु आतां वियोग होणार ह्मणून दुःख वाटतें. स्नेह ह्मणजे दुःखाचें मूल असें ह्मणतात ते वास्तविक. बरें येतो आतां.

उधोजी-बरे, यावे तर. माझा लोभ आपल्याला बाधक होईल. रत्नपूरकर सर्व माझ्या गुरुबंधु सरदार मंडळींना रामराम सांगावे, (पायां पडून) आपल्याही मी पायां पडतो.

प्रधान-ज्याची तुम्हाला इच्छा आहे तें देव देवो. रामराम.
(प्रधान निघून जातो.)

उधोजी-(आपल्याशीं) आतां इच्छित असें एक मरण मला लवकर आलें तर सर्व मिळिवलें. या पापभूमीवर जितकें अधिक जगणें तितकी पापवृद्धि व पुण्यक्षय. मनुष्याला पुढें जी अवस्था प्राप्त होणार त्याप्रमाणें तो बोलूं लागतो व शेवटीं तसेंच अनुभवास येतें, असा कांहीं लोकांनीं कयास काढला आहे. त्याप्रमाणें मला मरणाची इच्छा प्राप्त झाली ती पूर्ण होवो. मनुष्यस्वभाव हा गंगोदकाप्रमाणें मूळचा स्वच्छ असा आहे. त्या उदकाशीं ज्या रंगाचें मिश्रण होतें तद्रूप तें उदक बनतें. तद्वत ज्या स्वभावाशीं आपल्या स्वभावाचें संबंध कारण होतें, तसें वर्तनांत अंतर पडू लागतें. या रत्नापूरकर प्रतापराव प्रधानाचा क्षणमात्र सहवास झाला, तितक्या अवकाशांत माझा स्वभाव पालटला. किती तो थोर मर्यादशील पुरुष ! मी त्याच्यावर काय बरे उपकार केला ? कांहीं नाहीं. मुलानिमित्त जसें बापाचें मन द्रवतें तसें त्याला माझ्या वियोगानें दुःख वाटलें. देवा, अशीं सर्वच सद्गुणीं मनुष्यें जर तूं आपल्या जगांत उत्पन्न केलीं असतींस, तर जे अनर्थ आज चालूं आहेत ते सर्व नाहींतसे होते. देवा, तूं जे जे मार्ग स्थापित केले आहेस, ते व इतर ज्या कांहीं गोष्टी त्यांविषयीं पूर्ण विचार केला असतां तुझी योजना सर्वच कृत्यांत फार उत्तम आहे; परंतु एका विषयाच्या संबंधानें तुजशीं माझा थोडा वाद आहे; मग तो वाद निर्दोष आहे असें माझें बिलकुल ह्मणणें नाहीं. अगर दुसऱ्या एखाद्या मला अपरि-

चित्त अशा ग्रंथांत या शंकेचें कोणी विद्वानानें समाधानहि केलें असेल व तो ग्रंथ अद्याप माझ्या पाहण्यांत आला नसावा. अथवा जसा कठीण अशा काव्याचा अर्थ, मूळचा एक प्रकारचा असून लोक अज्ञानानें त्याचा भलताच अर्थ करितात, तशीहि कदाचित् स्थिति असेल. वाद तो हाच कीं, अनेक जीवजंतूंनीं-युक्त अशा उच्चनीच वस्तूंनींपूर्ण, असें हें जग तूं निर्माण केलें आहेस. या जगांतील एक साधारण तृणाग्राचेंहि चलन तुझ्या सत्तेवांचून होत नाहीं. ही गोष्ट सामान्यतः सर्वत्रांना मान्य आहे. तर मनुष्य तुझ्या इच्छेवांचून पाप किंवा पुण्य कांहींच करण्यास समर्थ नाहीं; पाप करविण्याच्या किंवा पुण्य करविण्याच्या कामीं तुझीच इच्छा. मग तुझ्याच इच्छेनुरूप वर्तन करणारांवर पापाचा आरोप करून शासन कशा करितां ? यावर कांहीं आक्षेप आहे कीं, पापपुण्य हें पूर्वकर्माचें फल आहे. होय, कबूल. परंतु पुण्याचरणाचें फल हें राज्यपद. होय. व पापाचें दास्यत्व. पण या अनेक युगांचे आरंभीं जेव्हां सृष्टि उत्पन्न केलीस, त्यावेळीं देखील कांहीं राजे व कांहीं दास असे तूं निर्माण केलेस; सर्वच कांहीं राजे किंवा सर्वच दास नव्हते. पुढें राजे असणाऱ्या जीवांनीं पाप केलें ह्मणून त्यांना पूर्वकर्मदोषामुळे दास्यत्व पत्करावें लागलें. तसें कारण जगाचे अगदीं आरंभापूर्वीं नव्हतें. मग हा तुझा बलात्कार कां ? असो. याचें नांवच-ब्रह्मघोंटाळा-त्याचा उलगडा कधीं होणार नाहीं. तर हा पारमार्थिक विचार सोडून लौकिक विचारांकडे वळ्या. तूं केवळ आपल्या कर्मणुकीकरितां हें जगरूपीं नानाविध विषयांनीं पूर्ण, विकट कथानकाचें नाटक रचिलें आहेस. कारण सार्धे कथानक चित्तवेधक, व चटकदार होत नाहीं; त्याप्रमाणें कांहीं भले, बुरे, असे भिन्नभिन्न प्रकृतींचे जीव उत्पन्न करून

त्यांच्याकडून अनेक चेषा करवितोस हेंच खरें. तसें सर्व समान असतें तर प्रधान प्रतापरावाविषयीं पूज्यबुद्धि व मानाजी विषयीं तिरस्कार, असे निरनिराळे तरंग माझ्या मनांत आलेच नसते. कांहीं असो. या प्रतापरावासारखा भला मनुष्य फार विरळा. तो दुष्ट मानाजीराव प्रत्येक शब्दामध्यें त्याचा अपमान करी; परंतु त्याला त्या गोष्टीचा बिलकुल खेद वाटूं नये ! अरे-मी सहजीं त्याच्याशीं दोन प्रेमळ शब्द बोललों, तेवढ्यानेंच त्याला किती धन्यता वाटली, जसें कांहीं मीं त्याला एखादें राज्यच बक्षीस दिलें-अगर देण्याघेण्यावर काय आहे ! (रागानें) ज्या हरामखोराला मीं आपलें राज्य दिलें, तो नीच माझ्याच वर उलटून पडला. ' शिवसत्य जगमिथ्य ' असे साधुलोक ह्मणत असतात. तर त्या या जगांत सर्वच लबाडीचा व्यवहार ! जो आपलें कल्याण करील असा विश्वास धरून रहावें, तोच नाशास कारण होतो. जेथें विश्वास तेथेंच घात ! आपण जरी सद्धर्मानें वागलों, पापाचें भय मनांत बाळगून कोणाचेंही अनहित इच्छिलें नाहीं, तरी दुष्ट लोक आपला पिच्छा सोडीत नाहींत. त्यानें आपण होऊन माझ्याशीं बेइमानपणा केला, तेव्हां मींहि त्याच्याशीं कृत्रिम करावें, अशी कल्पना सुचूं लागली. तर आतां पुराच सूड उगिवण्याचा यत्न ज्यारी केला पाहिजे. हें मला रत्नपूरच्या सुभानरावाचें पत्र आलें आहे. याच संधीला हा दुष्ट मान्याहि तिकडे जात आहे. आ-हा-फारच उत्तम (पत्र काढून वाचून पहातो) श्रीमंत प्रतापध्वज-पुरे हा माना. ही श्रीहि नाहीं व प्रतापाचा ध्वजहि आतां राहिला नाहीं. तर मुख्य मजकूर काय आहे तो पाहून घेऊं. दौलतरावमहाराजांकरितां मी मानाजीरावाशीं वाकडा झालों; परंतु शेवटीं तेही मजवर उलटले. सबब मी सर्व प्रकारें हल्लीं निराधार आहे, तर अशा संकटसमयीं

आपल्या बालमित्राला कोणत्याही प्रकारें सहाय करावें. खऱ्या प्रेमाची परिक्षा होण्याची हीच वेळ आहे. आपण अद्याप राज्य-पदारूढ झाला नाही, सबब गरिबीची स्थिति कशी असते, हें आपल्या मनांत चांगलें वागत असेलच. अलीकडे मानाजीशीं आपला बेबनाव झाल्याचें ऐकतां. तर ही वार्ता खरी होवो व या संबंधांत आपणांस मजकडून कशाहि तऱ्हेचें सहाय पाहिजे असल्यास कडेकोट तयारी आहे कळावें. (समाप्त) तर असेंच करावें.

(निघून जातो.)

अंक ३ रा. प्रवेश १ ला.

स्थळ—रत्नपूर व मणिपूर यांमधील

वनप्रदेश.

(सुभानराव, भवानराव, सयाजीराव, जाधवराव,
प्रवेश करितात.)

सुभानराव—माझ्या दिलदार जानी दोस्तांनीं, आपण एकमेकांना प्राणासमान आहोंत. वडिलार्जित संपत्तिविभागामुळें अथवा विषयप्रीतीमुळें, स्त्रीवश झाल्यानें, प्रत्यक्ष पाठचे बंधूहि परस्पर वैरी होतात; परंतु खऱ्या मित्रांत कधींहि द्वेष नसतो व ते पाहिजे तें अवटित घटित करण्यास समर्थ होतात, तर बोला, ही वेळ तशीच आहे. मीं जो हेतु मनांत आणला आहे, त्याला तुमचें सहाय पाहिजे.

जाधव०—आपल्या हुकमाचा अवकाश. हा पहा कंबर बांधून तयार आहे. आपणाकरितां जीव राहो कीं जावो.

भवान०—तुम्हीं जो हेतु मनांत आणित असतां, त्यांत केवळ

तुमचाच फायदा असतो, असें कधीं घडल्याचें माझे पहाण्यांत नाहीं. जें करतां तें जर सर्वांचे हिताकरितां आहे, तर आमचे कडून नकार नाहीं.

सयाजी०—माझेहि तसेंच ह्मणणें आहे. जेथें तुमचा एक पाय तेथें माझी गरदन. जर तुमच्या केंसाला धक्का तर माझ्या जिवाला धक्का. बरस ?

सुभान०—असें जर आहे तर घ्या शपथ. ठेवा माझ्या गळ्यावर हात. ह्मणजे आज तीन चार दिवसांत झालेली सर्व हकीकत, व पुढें करावयाचें कृत्य सांगतो.

(सर्वजण हो हो, असें ह्मणून त्याच्या पायांवर हात ठेवून शपथ वहातात व हातांत हात देतात.)

सुभान०—एका तर. त्या दुष्ट प्रतापरावाचें व माझे आज बऱ्याच दिवसांपासून वैर आहे. थोडीबहुत आशा होती ह्मणून मी वरकांतीं त्याच्याशीं बोलत होतो; ती आशा समूळ आज नाहींशी झाली. त्याची ती पत्नी स्त्री, तिच्याशीं माझी बरीच बोलाचाली झाल्याचें जयदेवरावाला समजल्यावरून त्यानें मला पकडून कैद करण्याचें मनांत आणिलें आहे.

जाधव०—परंतु त्या पत्नीची व आपली दोस्ती असल्याबद्दलचा पुकारा सर्व शहरभर पसरला आहे. मग मध्येंच हें काय विघ्न उपस्थित झालें ?

सुभान०—मित्रांनों, आजवर मौज्या मी ह्मणविणाऱ्या स्त्रियांच्या नाकाला चुना लावण्याला मला उशीर लागला नाहीं; पण सध्यां वेळ खोटी आहे.

भवान०—परंतु प्रतापरावाच्यानें किंवा त्याच्या लेकाच्यानें, शरमेमुळे या गोष्टीचा परिस्फोट करवणार नाहीं. मग इतकी भीति कशाला ?

सुभान०—गड्यांनों, याविषयीं पूर्वीच डंका वाजून गेला आहे. मग मीं तुम्हाला, जयदेवरावानें कैद करण्याकरितां आपला तपास चालिवला आहे, ह्मणून जें सांगितलें त्याचा अर्थ काय ?

सयाजी०—भवानराव, तुम्ही ह्मणतां तसें होणें दुर्घट आहे. ही पद्मावती कशीही असो; पण थोरामोठ्यांच्या नांवावर विकते. तेव्हां ती जर उलटली तर आपल्याला भय बाळगलेंच पाहिजे. अहो, या बड्या घेंडाची गोष्ट बाजूला राहूं द्या; परंतु नांवाचा नवरा असून, उघड कसब करणाऱ्या औरतीनें जरी आमच्या सारख्या कानफाट्यावर खोटा आळ वेतला, तर तिचा नवरा, मग तो तृतीय प्रकृति असला तरी बायकोच्या अभिमानानें प्राण जाई तोंपर्यंत आपल्याशीं भांडावयास येणारच. मग ही तर प्रधानस्त्री.

भवान०—स्त्री जर वश आहे, तर तिच्या नवऱ्याची किंवा नवऱ्याच्या बापाची भीति नाही; आणि ती जर उलटली तर ब्रह्मदेवालाहि भय आहे.

सयाजी०—आतां पुढें विचार कसा ? शहरांत राहतां उपयोगी नाही. बाहेर जावें तर निर्वाह कसा होणार ? चोहोंकडून संकट आलें आहे.

सुभान०—मित्रांनों—या जगांत मोठें भय किंवा मोठी हानी कोणती तर मृत्यूची. वरें जों जों त्या मृत्यूला भिऊन दूरदूर रहावें तों तों अधिकाधिक विपत्ति. तर त्या मृत्यूचीच प्रथम भांती सोडली पाहिजे. ही सतत दैन्यावस्था सोसण्यापेक्षां मरण वरें.—गड्यांनों, या दुष्ट प्रतापराव दिवाणानें कित्येक जुनीं बडी-बडी घराणीं मातीला मिसळून टाकलीन. याच्या अमलांत सर्व उद्योगधंदेहि बुडाले. अलीकडे लढाया बुडाल्या, त्या चालू होत्या तोंपर्यंत निदान कोठें लुटालूट तरी करितां येत असे. वरें, दुसरी कांहीं ठकवाजी करावी तर जो मनुष्य पहावा तो आपल्यापेक्षां महाठक आढळतो. अरे—भावार्थानें एखादी खरी

गोष्ट जरी दुसऱ्याजवळ सांगितली तरी ती त्याला खोटी वाटते; लोकांचें शहाणपण इतक्या शिखराला पोंचलें आहे. सयाजीराव, मी तुझाला असें विचारितों, तुझी आज बऱ्याच दिवसांपासून कसाबसा या वैद्यकीचा धंदा करतां, त्यांत तुमचा निर्वाह होण्यासारखा फायदा होतो का ?

सयाजी०—रामाचें नांव ! रोग्याचा हात पाहून पुढें जों आपण चिकित्सा करावी त्या पूर्वीच, “ हा अमुक रोग असेल याला तें अमुक औषध घ्यावेंना ? ” असा प्रश्न निघतो. मग आपलें महत्त्व काय राहिलें ?

भवान०—अशी नाजूक वेळ आली आहे खरी. पूर्वीचें आमचें सर्व वैभव गेलें, सबब या पोटाकरितां अनेक व्यवसाय केले. कोणतेंही कसब हातचें जाऊं दिलें नाहीं; परंतु आतां पोटभर अन्न मिळण्याची मारामार ! आजपर्यंत लोकांची छां-लू-वर थोडीशी भक्ति होती, तीहि आतांशा नाहींशी झाली. चुकून कोणी देवभोळा गृहस्थ आमच्याकडे आल्याचें इतर लोकांनीं पाहिलें, तर त्याला लागलेंच भाबडा व गांढळ ठरवून त्याची फजीती करितात. असें होऊं लागलें ह्मणजे त्या भावीक लोकांची आमच्यावरील श्रद्धा उडते. काय करूं ! मी अगदीं भांबावून गेलों आहे. कांहीं सुचत नाहीं.

जाधव०—(वेडावून) आ-ह्मीं-क्याय क्यरूं ! रडा लेंको. जरे, या सुभानरावासारख्या हिम्मतदार मनुष्याच्या संगतीला कोणी नामदं मनुष्य राहिला, तर तो हरहुन्नरी होतो. तुझीं फुकट दिवस घालिवलेत. हातांत कांकणें घालून दळत बसा.

सयाजी०—बरें बुवा. तुझी ह्मणतां तेंच खरें. आह्मी अगदीं शेंदाडशिपाई कुचकामी. आपला तरी आतां काय कीर्तिध्वज फडकविणार तो सांगा. ऐकूं दे.